

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ
ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»

Матеріали XVII науково-практичної конференції

**ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ
У ЛІТОПИСАХ**

до 350-річчя від дня народження Самійла Величка

Хотин
2020

УДК 94 (477.85-2)
ББК 63.3 (4УКР-4ХОТ)51я43
X 852

Рекомендовано до друку Вченою радою
Державного історико-архітектурного заповідника
«Хотинська фортеця»
(протокол № 2 від 28.09.2020 р.)

Редакційна колегія:

Буйновська Є.В. директор ДІАЗ «Хотинська фортеця»
Шалаєва І.А. заступник директора ДІАЗ «Хотинська фортеця»
Нємічева Т.В. учений секретар ДІАЗ «Хотинська фортеця»

*Редколегією збережено авторський стиль викладу.
Відповідальність за достовірність наукової інформації та посилань
несуть автори статей.*

X852

Хотинська фортеця у літописах (до 350-річчя від дня народження Самійла Величка) // Матеріали XVII наук.-практ. конф. (м. Хотин 15 жовтня 2020 р.). – Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький, 2020. – 108 с.

У збірнику вміщено матеріали доповідей науково-практичної конференції з актуальних питань історії та археології. Для істориків, краєзнавців, археологів, музейних працівників, учителів історії, викладачів і студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів.

УДК 94 (477.85-2)
ББК 63.3 (4УКР-4ХОТ)51я4

ЗМІСТ

Буйновська Є.В. До 20-річчя створення Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця»	4
Денис Позняков Писемні джерела з історії Хотина першої чверті XVIII століття	11
Альона Іваночко Артилерія Хотинської фортеці XV – XIX століть	25
Лариса Курушак Козацька тематика у скульптурі Володимира Гамалія	45
Шутко Олександра Валіде Гюльнуш – покровителька подільських мечетей: біографічний нарис	52
Сандуляк Віктор Мости Хотинської фортеці на іконографічних джерелах XVII – XIX століть	59
Олександр Руснак, Микола Ільків, Микола Головльов Печатка хотинської роти жандармів	69
Віталій Калініченко, Віктор Грига Залізна шпора з матеріалів досліджень Хотинської фортеці у 2019 р.	74
Микола Ільків, Віталій Калініченко Рухомий матеріал з розкопок мечеті Хотинської фортеці у 2019 р.	79
Мордовін Максим, Прохненко Ігор «Англійська» текстильна пломба з околиць м. Хотин	88
Немічева Тетяна Кераміка XVIII століття: полив'яна, порцеляна, напівфаянси	95

Єлизавета Буйновська
(м. Хотин)

ДО 20-РІЧЧЯ СТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»

12 жовтня 2020 року виповнилось 20 років з часу створення Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця». Відповідну постанову № 1539 12 жовтня 2000 року підписав тодішній голова Кабінету Міністрів України Віктор Андрійович Ющенко. Цьому кроку сприяли, перш за все, давня історія та багаті культурні традиції міста Хотин. Окремо варто згадати та висловити щиро подяку науковцям, громадським та культурним діячам краю, які зі свого боку доклали чимало зусиль для наближення цієї історичної для фортеці події.

Тоді були визначені і основні напрямки роботи Державного історико-архітектурного заповідника, а саме: пам'яткоохоронна, науково-дослідна, музейно-експозиційна, інформаційна, культурно-освітня та фінансово-господарська діяльність.

Створенню Заповідника передував довгий і нелегкий шлях. В 1856 році фортеця офіційно втратила своє військове значення і була зарахована в розряд цивільних об'єктів. Більш як сто років, Хотинська фортеця перебувала в руїні, жодних кроків для реставрації і збереження цього об'єкту зроблено не було. Певні зрушення відбулись в 1963 році, коли Комплекс споруд Хотинської фортеці було включено до Списку пам'яток архітектури Української РСР. Починаючи з 1967 по 1991 рр., було відреставровано зовнішнє прясло мурів, стіни і вежі замку, внутрішні будівлі, перекриття, мости, приміщення гарнізонних майстерень і церква Олександра Невського. В 1995 році, через брак коштів, реставраційні роботи на території Хотинської фортеці було припинено.

У вересні 2002 року давнє місто Хотин відзначило свій 1000-літній ювілей. Заповідник став одним з ініціаторів відзначення цієї дати. Подія святкувалась на державному рівні, на урочистостях був присутній другий президент України Леонід Данилович Кучма.

Ця подія посприяла подальшому піднесенню престижу Хотинської фортеці та стала поштовхом для поживлення науково-дослідної роботи. Наслідком чого стали щорічні міжнародні конференції за участю відомих науковців.

У 2007 році проходила загальнонаціональна акція **«7 чудес України»**, яка була продовженням низки заходів, що проходили під гаслом «Пізнай Україну!» та мали за мету репрезентувати туристичну Україну, її історико-культурні пам'ятки, мальовничі краєвиди та багаті на незабутні враження туристичні і відпочинкові об'єкти. Ініціатором акції був Микола Томенко, який прагнув показати українцям і світові історично значуще, архітектурно витончене, туристично привабливе, одним словом – красиве й унікальне обличчя нашої держави.

На першому етапі на звання «Сім чудес України» претендувало 100 пам'яток з усіх регіонів України, запропонованих регіональними оргкомітетами, на другому етапі було відібрано 21 пам'ятку. Сьомого липня 2007 року Хотинська фортеця стала номінантом всеукраїнської акції «7 чудес України», а 21 серпня 2007 року її оголошено фіналістом акції і визнано одним із семи чудес України.

У 2011 році Хотинська фортеця вдруге стала переможцем у всеукраїнській акції «Сім чудес України: замки, палаци, фортеці». До числа фіналістів увійшло 7 кращих замків, 7 фортець і 7 палаців.

Чотири роки поспіль на території Заповідника проводились міжнародні фестивалі середньовічного лицарського бою. У 2010-2011 рр. відбувся фестиваль «Битва націй», у 2012-2013 рр. на її території проходив фестиваль «Середньовічний Хотин». У 2015 році в рамках впровадження європейського проекту «Середньовічні перлини: Хотин, Сороки, Сучава» проведено фестиваль «Відродження легенди: дні фортеці». Також щорічно проводився етнографічний фестиваль «Бессарабський колорит».

Вся проектно-кошторисна документація на протиаварійні, консерваційні та ремонтно-реставраційні роботи в Заповіднику виконує Український спеціальний науково-дослідний реставраційний інститут «УкрНДПроектреставрація». Так, було повністю відновлено гонтові дахи та перекриття Північної, Західної, Східної, Південно-західної та Південної башт замку, а також Палацу коменданта,

Замкової церкви, Казарми та Замкової криниці XV-XVIII. Відновлено мости Південної (В'їзної) башти замку XVII-XVIII ст. та мосту через потік нової фортеці XVIII-XIX ст. Однак, на даний момент міст № 1 Південної башти знаходиться в аварійному стані, тому було розроблено науково-проектну документацію на реставраційний ремонт. Загальна вартість робіт складає близько 3 млн грн.

У 2013-2015 роках ремонтно-реставраційні роботи виконувались в ході реалізації проекту транскордонного співробітництва «Середньовічні коштовності (перлини): Хотин, Сороки, Сучава». Були виконанні наступні ремонтно-реставраційні роботи на території та об'єктах пам'ятки: завершена реконструкція зовнішніх мереж електропостачання, влаштовані внутрішньо-майданчикові мережі електропостачання та зовнішня підсвітка об'єктів замку XIII-XIX ст., здійснено благоустрій території замку. Всі заплановані роботи по Європейському проекту виконані в повній мірі. На замковому подвір'ї викладене кам'яне мощення, виділені зелені зони з насадженнями, а також Хотинським замком можна милуватись і в нічний час.

У 2019 році було здійснено невідкладні консерваційні роботи на 5 об'єктах культурної спадщини: Південно-східній башті замку XV-XVI ст., Замковій церкві XV-XVIII ст., Казармі замку XV-XIX ст., Східній башті XVIII ст. та Руській брамі нової фортеці XIX ст. Також в цьому ж році розпочали протиаварійні роботи на 3 об'єктах: Кам'янецькій брамі нової фортеці XVIII ст., Мечеті валіде-султан нової фортеці XVIII-XIX ст., Оборонних мурах замку XIII-XIX ст. У 2020 році завершено дані роботи на цих об'єктах. Також в наступному році планується реставрація ще трьох пам'яток.

З метою своєчасного виявлення деформацій, пошкоджень та можливих руйнувань Комплексу споруд фортеці XIII-XVIII ст. м. Хотин, а також виявлення причин їх виникнення було розроблено у складі протиаварійних робіт, комплексне рішення по діагностиці, вимірювальному устаткуванню та моніторингу (система моніторинг). Так, під час огляду об'єктів Хотинської фортеці, що споруджувались в різні часи, на залишках фундаментів попередніх будівель, дуже важливо спостерігати саме за кренами та нерівномірними осіданнями Замкової церкви, Казарми та Оборонних

мурів, що знаходяться на березі річки Дністер. Саме тому на цих об'єктах було встановлено датчики нахилу та тахеометр «Циклоп», які дозволять виявити виникнення навіть мінімальних величин кренів як споруд в цілому, так і окремих конструкцій та завдяки своїм технічним можливостям значно розширить ареал зони моніторингу. Реалізовані рішення по системі моніторингу є логічними та виправданими, адже будуть надавати значні обсяги актуальної інформації про наявність дефектів і пошкоджень конструктивних елементів об'єктів Заповідника, що дозволить вчасно виявити та запобігти виникненню аварійних ситуацій на пам'ятці національного значення. Кошторисна вартість складає 4 млн 300 тис. грн, варто зазначити, що більше мільйона грн було витрачено на систему моніторинг у 2019 році.

Загалом за 20 років існування Заповідника на ремонтно-реставраційні роботи Комплексу споруд Хотинської фортеці XIII-XIX ст. витрачено майже 25 млн гривень.

На території Заповідника, починаючи з 2004 року, проводяться науково-рятивні археологічні дослідження, які здійснює ДП «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України». У 2004-2006 роках було розпочато дослідження Мечеті валіде-султан XVIII ст., так було розчищено підвали мечеті, обстежено територію навколо мінарету та проведено пошуки водовідвідної системи підвір'я замку.

У 2008 – 2010 роках у Привратному дворі замку було знайдено фундаменти Південно-східної башти замку XV-XVI ст. Це дало можливість науковцям чіткіше визначити етапи розбудови Хотинського замку та поглибити знання про культурні нашарування фортеці, підготувати основу для проведення реставраційних і будівельних робіт. У 2013-2014 роках було продовжено науково-рятивні археологічні дослідження на території нової фортеці, а також безпосередньо в межах Хотинського замку які були зумовлені передусім потребою підведення підземних інженерних комунікацій (прокладання електричних ліній) та благоустрою території замку, насамперед необхідністю виведення води з атмосферних опадів за межі замку для запобігання руйнуванню кам'яних мурувань укріплень. У 2015-2016 роках археологічні дослідження на території

Хотинської фортеці проводились на трьох ділянках: 1) у південній частині Нової фортеці, біля Бендерських воріт; 2) південніше Замку, під опорами мосту XV-XVII ст.; 3) в підвалі біля підніжжя Північної вежі. Так, біля Бендерських воріт було знайдено криницю XVIII-XIX ст., яка увійшла до складу об'єктів культурної спадщини Хотинської фортеці. Археологічні дослідження у 2017 році проводились на двох ділянках: 1) у північно-західній частині Нової фортеці, у розриві валу-куртини під назвою Руська брама; 2) у підвалі біля підніжжя Північної вежі. Було виявлено залишки об'єкту культурної спадщини – Руська брама нової фортеці XIX ст. У 2018-2019 роках археологічні дослідження продовжились біля руїн мечеті та у підвалі біля підніжжя Північної вежі.

Як зазначалось, археологічні дослідження тривають щороку тому досліджувані території постійно розширюються. Всі знахідки, які трапляються під час досліджень передаються до музейного фонду Заповідника та стають частиною державного музейного фонду України. На даний час на обліку перебуває понад 9 тисяч предметів музейного значення. Зокрема це монети XVI – XIX ст., колекція люльок XVII – XVIII ст., предмети озброєння та побуту різних періодів тощо. Після наукового вивчення та опрацювання ці предмети можуть побачити й відвідувачі Заповідника у постійно діючих та тимчасових виставках.

На даний момент у Заповіднику діє 15 тематичних виставок та інсталяція «Гардероб – середньовічна вбиральня»:

- «Хотинська війна 1621 року у художніх творах Андрія Холоменюка»;
- «Знаряддя тортур і страти епохи Середньовіччя»;
- «Давня військова техніка, що використовувалась під час штурму фортець»;
- «Холодна зброя XII – XV ст.»;
- «Вогнепальна зброя XVI – XVIII ст.»;
- «Нумізматичні знахідки з Хотинської фортеці»;
- «Фортечні, польові та облогові гармати кінця XVII – поч. XVIII ст.»;
- «Археологічні знахідки турецького часу з території Хотинської фортеці»;

- «Колекція козацьких і турецьких люльок з фондів ДІАЗ «Хотинська фортеця»;
- «Архітектурні елементи кам'яного різьблення»;
- «Пам'ятки трипільської культури Хотинщини»;
- «Слов'янські старожитності»;
- «Традиційні пічні кахлі XVIII ст.»;
- «Хотин історичний»;
- «Замкова кузня».

Провідним напрямком науково-дослідної роботи у Заповіднику є вивчення актуальних питань історії Хотинської фортеці та прилеглих територій відповідно до затвердженої тематики. Виконання науково-дослідних тем здійснюється відповідно до індивідуальних планів роботи наукових співробітників. Крім того, результати наукових досліджень оприлюднюються у збірниках наукових праць, доповідях на наукових конференціях та офіційному вебсайті Заповідника. Наукові працівники Заповідника взяли участь у більш ніж 40 наукових конференціях, що проводились іншими Заповідниками та науковими установами. Було досліджено та надруковано понад 100 наукових публікацій. Вже традиційним стало проведення у Заповіднику щорічної науково-практичної конференції. Також працівники Заповідника проводять оглядові та тематичні екскурсії, лекції та культурно-освітні заходи присвячені пам'ятним датам історії Хотинщини та України.

За 20 років Хотинську фортецю відвідало майже 2 млн 300 тисяч відвідувачів для яких було проведено понад 11 тисяч екскурсій.

У 2018 році на території Заповідника було встановлено інформаційно-туристичний комплекс «Платан» та сенсорні інформаційні кіоски «Корсар». Це багатофункціональні комплекси із сенсорними моніторами та спеціальним програмним забезпеченням. Моментально реагуючи на дотик користувача, панель подає сигнал комп'ютеру, після чого необхідна інформація виводиться на монітор.

Все наповнення даного комплексу та кіосків розроблено працівниками ДІАЗ «Хотинська фортеця». Так інформаційно-туристичний комплекс «Платан» надає відвідувачу вичерпну інформацію про історію Хотинської фортеці та міста, мапу із зображенням та назвами

об'єктів культурної спадщини, що входять до складу Хотинської фортеці, сучасні та старі зображення фортеці, діючі виставки тощо.

Три сенсорні інформаційні кіоски «Корсар» розташовані у виставкових залах замку, а саме: «Фортенні, польові та облогові гармати XVII- XVIII ст.», «Давня військова техніка, що використовувалась під час штурму фортець» та «Археологічні знахідки турецького часу з території Хотинської фортеці».

Дані інноваційні системи є своєрідною електронною галереєю та віртуальним гідом по Заповіднику, які надають нову інформацію про виставки, показують Хотинську фортецю з висоти пташиного польоту, надають відвідувачу унікальну можливість самому обирати і вивчати інформацію, яка йому цікава.

З метою популяризації діяльності Заповідника щороку на його території відбувались зйомки як художніх, так і документальних фільмів. Зокрема «Максим Оса», «Абсолютно брехлива історія», проект «Моя країна прекрасна і незалежна» каналу 1+1; зйомки епізодів українського художнього фільму «Легенда Карпат»; зйомки рекламного ролику торгової марки «Юа» компанії «Цифромедіа»; тревел-шоу «Вдома краще» тощо.

Денис Позняков

(м. Хотин)

ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ХОТИНА ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XVIII СТОЛІТТЯ

У статті пропонується публікація 11 повідомлень першої чверті XVIII ст., що стосуються історії м. Хотина періоду османського панування, налагодження добросусідських відносин між Оттоманською Портою та Річчю Посполитою після підписання Карловицького миру.

Ключові слова: *Оттоманська Порта, Кримське ханство, Річ Посполита, Абді-паша, Льяс Колчак-паша, Мехмет-паша, Мустафа-паша, Адам Миколай Сенявський, Юзеф Потоцький, Флоріан Шелінг, Хотин, липки.*

Історія міста Хотина надзвичайно багата на військово-політичні події, оскільки саме місто часто знаходилося в епіцентрі міжнародної політики, на перехресті культурної взаємодії християнського та ісламського світів. Здавалось би, що історики знають багато, про його славне минуле: Хотинську війну 1621 року, битву 1673 року Яна Собеського тощо, але разом з тим існує багато «білих плям». Особливо це стосується періоду столітнього панування османів 1711-1812 рр., коли з загальної історії випадають цілі хронологічні періоди. До одного з таких періодів відноситься перша чверть XVIII століття.

В даній статті публікуються, як архівні документи, так і відомості, що оприлюднювалися польською, турецькою мовами, але не були перекладені українською.

З поступовою втратою міжнародної суб'єктності Речі Посполитої та посиленням Московського царства, на початку XVIII століття перед урядом Оттоманської Порти постала нагальна потреба зміцнення власних кордонів вздовж Дністра. Для цього потрібно було довершити стратегічну оборонну лінію Очаків-Бендери. Постфактум ми вже знаємо, що лінія була сформована із завершенням будівництва Нової бастионної фортеці у Хотині.

Традиційно в історіографії, період будівництва бастионної фортеці відносять до 1713-1718 рр. Однак, бачення зі створення нового форпосту на берегах р. Дністра, в османів, визрівало дещо раніше. На таку думку наштовхує віднайдений українським істориком Юрієм Мициком документ «1705, червня 23. – Кам'янець-Подільський. – «Новина» (№1) на який, дослідники історії Хотинської фортеці особливої уваги не звертали. Документ складений польською мовою. Він містить цікаві відомості, про те, що урядникам Речі Посполитої стало відомо, про наміри Оттоманської Порти звести фортецю у Молдавському князівстві. З цією метою, на місце майбутнього будівництва «з самих Бендер ... Кілії, п'ятеро наших мало туди прийти, для фортифікації [укріплення] того місця». Також повідомляється про приїзд з Бендер відомого інженера Hernaro, «який Белград туркам укріплював ... і розмежував [розкреслив] укріплення згаданого місця». Причиною таких дій османів, стала інформація про те, що Річ Посполита планує поступитись Поділлям і Кам'янцем Московському царству.

Як бачимо, з цього повідомлення, йдеться про певне місце, де османи планували будувати фортецю. Варто відзначити, що за умовами Карловицького мирного договору 1699 року, османам заборонялось тримати військові підрозділи у Хотині та його околицях, відновлювати укріплення замку. На нашу думку, таку польську стурбованість могла спровокувати лише поява значних османських підрозділів поблизу Хотина та перспектива будівництва тут нових укріплень. Володіючи науковими пост знаннями, ми сьогодні знаємо, що впродовж XVIII століття нових укріплень на Дністрі, поблизу кордонів Речі Посполитої, окрім Хотина, османи не зводили. Тому можна стверджувати, що в цьому документі йшлося саме про Хотин.

Декілька слів варто сказати і про згадкового інженера Hernaro, що уфортифіковував османам Белград. Єдиним кандидатом, на цю роль, є італійський інженер Андреа Корнаро (Andrea Cornaro), який був на службі в австрійців. Після відбиття Белграду у турків (1688 р.), був найнятий ними для його укріплення. Однак, досить швидко Белград був відвойований і Андреа Корнаро перейшов на османську службу, щоб продовжити свої роботи [7., С. 256].

Цікавим віднайденим джерелом з історії Хотина є *«Лист Абді-паші, сераскера Хотинського, до його милості Воеводи Краківського [Адама Миколая Сенявського], Великого Гетьмана ... написаного з табору під Хотином, 16 вересня 1713 року»* (№2). Цей лист містить відомості про наміри відновлення Хотинського замку та плани з будівництва нової фортеці османським урядом. З листа можна зробити висновок, що османи здійснили передислокацію військ з балканських провінцій (військо Румелійське) та власне азійської частини імперії (військо Анатолійське). Крім того, у листі Абді-паша повідомляє про своє призначення головнокомандувачем (сераскером) усіма військами під Хотином. Джерело повідомляє, що зазначені підрозділи, мали стати основою військового гарнізону майбутньої Хотинської нахіє, і були прикріплені до фортеці.

Абді-паша, для посилення психологічного тиску на Річ Посполиту, згадує про прибуття, під Хотин, кримського хана Каплан Герая I, з великим військом. Ці відомості корелюються з листом, датованим 1713 р. султана Ахмеда III до кримського хана. В якому Ахмед III повідомляв свого васала, кримського хана Каплан Герая I, про те, що йому необхідно було об'єднатися з сераскером Очакова Абді-пашою [4., С. 41]. Хан мав надати військову підтримку османським підрозділам, які забезпечували охорону територій та робітників, під час проведення фортифікаційних робіт. З цієї інформації стає зрозумілим про причини звернення султана до хана про прибуття з військом під Хотин – слабкість османських військових контингентів на цій території.

Отже, з зазначених документів стає зрозуміло, що станом на вересень 1713 року роботи з будівництва бастионної фортеці вже тривали, почалося формування військового гарнізону Хотинської фортеці та нахіє.

У радянській історіографії нерідко можна віднайти інформацію, про те, що фортеця була збудована «підневільним населенням» Хотинської округи. Але це не відповідає історичній дійсності. Джерела та відомості з османських архівів свідчать про те, що фортецю будували професійні, вузькопрофільні ремісники. В оприлюднених турецьким істориком Музафером Ердоганом дефтерах (реєстрах)

(№3, №4) можна віднайти перелік ремісничих спеціальностей залучених у фортифікаційних та будівельних роботах м. Хотина. У дефтерах міститься інформація про те, що ремісники до Хотина направлялись зі Стамбулу (№3). Також там вказується головний будівничий (архітектор) Хотина – Мехмета-ага (№4).

Автору вдалося віднайти декілька листів перших сераскерів Хотина в польських архівосховищах, що також стосуються цього періоду.

«Лист Мехмет-паші, Сілістрійського, Нікопольського, Очаківського, сераскера Хотинського, до маршалка коронного, від 24 вересня 1716 року» (ймовірно до Юзефа Вандаліна Мнішека) (№5). У документі згадується про адресований лист кримському хану, що був відправлений до Хотина, оскільки польський урядник не знав, що хан від'їхав з Буджаку до Волощини. У листі-відповіді Мехмет-паша пропонував свої послуги, у якості посередника під час дипломатичного листування маршалка коронного та хана.

«Лист Мустафи-паші, візира, сераскера Хотина до [Юзефа] Потоцького воєводи Київського від 14 березня 1717 року» (№6). Джерело містить відомості про прохання паші, зібрати вільних волохів і забезпечити їм вільний проїзд. Очевидно йшлося про жителів колишнього Хотинського цинуту Молдавського князівства, що розбіглись внаслідок військових дій 1709-1712 рр. в період Північної війни та осmano-московської війни 1711-1713 рр.

«Лист Мустафи-паші, візира, сераскера Хотина до [Юзефа] Потоцького, воєводи Київського від 14 квітня 1717 року» (№7). У листі Мустафа-паша повідомляє воєводу Київського, про своє призначення на сераскерство (військова посада очільника гарнізону) Хотина та виявляє бажання налагодити систематичне дипломатичне листування.

Крім того, до джерел з історії Хотина, варто віднести повідомлення, які стосуються доволі відомої постаті – Ільяс Колчака-паші. Короткі, але цікаві дані про Колчака містяться у *«Вирок, винесений Кам'янець-Подільським, старостинським, бургомістровим судом, який засуджує до смертної кари селянку Анну, за прийняття нею магометанства»* (№8). Це чи найперша достовірна згадка про Ільєса Колчака в Хотині, де він називається «відважним Колчаком,

ротмістром полку». Тобто на території Подільського воєводства Речі Посполитої, на той час, він уже був відомою фігурою.

Про Колчака згадує, у своєму «Щоденнику...», гетьман Війська Запорозького Пилип Орлик, який навесні 1721 року перебував у Хотині. Колчак фігурує вже як «полковник липканський» [2., С. 83]. Гетьман зазначає, що на той момент пашею Хотина був знову Абді-паша [2., С. 85]. Орлик у «Щоденнику...» залишив повідомлення, про перебування у Хотині та його оточенні липок, запорозьких козаків, резидентів Молдавського та Волоського господарів [2., С. 88-89]. Але найцікавіші відомості стосуються церемоніалу зустрічі посла Речі Посполитої до Оттоманської Порти, що відбувся у Хотинській фортеці (цей фрагмент, щоденника публікується, №9).

Повідомлення про походження Колчака (№10) подає у своїх споминах дворянин (ім'я якого на жаль не збереглося) при польському дипломаті Каролі Тарло, який разом з ним перебував у Хотині. Він згадує Колчака, як пашу «що нещодавно з угорського шляхетства потурчився».

Відомості, які дотично стосуються історії Хотина можна віднайти у «Книзі Кам'янець-Подільського магістрату». Зокрема, про запровадження для міщан Кам'янець-Подільського, паспортів (дозволів) щоб дістатись до р. Дністра або перетнути його і потрапити на територію Хотинської нахіє. Міщанам, крім того, заборонялось вивозити на продаж зерно та борошно до Хотина (№11).

Загалом запропоновані нові та раніше опубліковані, але не перекладенні українською мовою, відомості дозволяють відтворити деякі аспекти початкового етапу історії османського Хотина: хронологію призначення сераскерів, визначення дат початку будівництва укріплень фортеці та міста, розбудову інфраструктури, формування гарнізону фортеці, налагодження дипломатичних відносин османської адміністрації з урядовими колами Речі Посполитої, уточнення біографічних відомостей Ільяс Колчак-паші тощо.

Далі подається повний текст згадуваних у статті документів.

№1

1705, червня 23. – Кам'янець-Подільський. – «Новина»

«До того місця потрібно прикласти великі [зусилля], бо з Волощини є новина, що з самих Бендер ... Кілії, п'ятеро пашів мало

туди прийти, для фортифікації [укріплення] того місця. При них є і Нернаго відомий інженер, який Белград туркам укріплював. І той інженер з купцем [що з Бендер до Кам'янця приїхав] розмежував [розкреслив] укріплення згадуваного місця. І це все турки роблять, маючи якусь інформацію [яку собі сильно вбили в голову], що його Величність Король поступиться Москві Поділлям і Кам'янцем. І що до тої фортеці [Кам'янця] має скоро приїхати намісник московський. Тоді необхідно під будь-яким приводом послати [людину] до сераскера Бендер і дізнатись речі, що нас цікавлять. А далі потрібно б, вибити з голови турків [думки про] ту поступку, щодо Кам'янця і Поділля Москві».

АГАД. – АР. – Відділ 34. – № 209. – Тогочасна копія.

Оригінал документа опублікований польською мовою Юрієм Мициком. (З джерел до історії Османської імперії та Кримського ханства XVI – першої половини XVIII ст. / Ю. Мицик // Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. наук. пр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 9-10. – С. 354.) Переклад з польської мови автора.

№2

Копія листа Абді-паші, сераскера Хотинського, до його милості Восводи Краківського [Адама Микола Сенявського], Великого Гетьмана ... написаного з табору, під Хотином, 16 вересня 1713 року

Відповідно до нашої дружби, як приятелєві нашому... найщиріший, найнеперевершений... султан наш, який над ... багатьма ... Державами і Монархами ... щасливо панує, якому нехай всемогутній Пан Бог [Аллах] дає довголітнього володарювання, Володар мій... Маючи на прикордонні Powiaty [володіння], що завжди були під його владою та належать йому, ... зараз бажаючи відповідно до здійснення волі своєї султанської, військо Анатолійське та Румелійське відправив до Хотина, щоб місцевий замок, який йому належить відновили, і який буде якнайшвидше уфортифікований... Щоб ... і військо, як буде потреба, усі вони [війська] будуть прикріплені до фортеці. Над цим усім військом, сераскером, мене приятеля [Абді-пашу] Вашої милості, [султан] забажав поставити. Крім того, найяснійший, його милість Хан Кримський з великим

військом, яке як зірки незліченні, тут перебуває, про що у моєму попередньому написаному листі до Вашої милості повідомляв. Тому зараз ... ставши під Хотиним, за допомогою, всемогутнього Аллаха, почали біля замка те робити [будувати фортецю]. А Мир святий, який між Осаяною Портою Оттоманською нашою і цілою Річчю Посполитою заключений під Карловицями, непорушний є, діючий і святий ... який оберігаємо ... Для чого усьому війську, під моїм командуванням, від мене дана заборона, щоб на тій стороні, в кордонах Ваших, жоден з війська нашого не ходив, ані найменшої кривди людям Вашим чинити ненаважився. Бо найяснійший, всемогутній, найзвитяжніший володар над володарями султан наш, найславетніший Владика і Володар мій ... королю Августові Польському, якому помисли нехай ... є великим другом, бажає відповідно дружби нашої сусідської, як приятель Дому Вашого... І найяснійший його милість Хан Кримський написавши листи свої посилає до Вашого Пана своїми довіреними Послами Бекір-агою. І маю надію, що зі своєї сторони, Ваша милість, будучи там найголовнішим урядником, захоче сприяти, і буде в змозі допомогти [послу]. Щоб Миру Святому, якнайкраще і найдостойніше допомогти, щоб народи підданні [наші] залишались в Мирі. І успіхів добрих, з обох сторін, намірам нашим, усім старанням і діям ..., для того, щоб між нами могла бути дружба, як найповніша і найміцніша. І військо наше непереможне є у нас..., щоб людям з навколишніх сіл нічого злого не [чинити] і було всім безпечно по домівках сидіти, про це уже до його милості Пана коменданта Кам'янецького і його милості Пана ... писав, забезпечуючи людей спокоєм. Що може бути до того часу і вашій милості з тих же моїх листів написаних відомо. Сподіваюсь тоді, Ваша милість, по цьому, що буде дотримуватись Мир на прикордонні усіма, як нижчими так і найстаршими наказами [чинами]. Щоб з усіма нашими людьми, як з сусідами своїми, по дружньому як найкраще жили, щоб не допустити жодного недружнього випадку. Тоді той Святий Мир як найдовше між нами буде тривати, і щоразу краще квітнув тут, аби справедливий Аллах не допустив нашим обом народам... зла і шкоди... .

АГАД. – АР. – №2264. – Арк. 1-2. (мікрофільм).

Переклад з польської мови автора.

№3

Tamirat Defteri

Реєстр спеціальностей, що були відряджені із Стамбула до Хотина, для виконання будівельних робіт: теслярі, фахівці з будівництва лазень, тунелей [контрмінних галерей фортеці], випалювачі вапна, каменярі, бруківельники, ковалі, муляри, гірники, водопровідники, звальщики лісу, будівельники фортечних стін та найменування інших майстрів, суми витрат, їхня заробітна плата тощо. Наприкінці є (доступна) особиста службова печатка головного архітектора Мехмеда-аги.

Укладений 1128 р., [1716 р., за християнським календарем].

Vşb.Arş.MI.Df.Ts. No: 1619.

Оригінал реєстру турецькою мовою опублікований Ердоганом Музафером. (ERDOĞAN, Muzaffer. «Osmanlı Mimarisi Tarihinin Otantik Yazma Kaynakları». Vakıflar Dergisi, 6 (1965): P.124.)

Переклад з турецької мови наданий Олександром Шутко.

№4

İnşaat Defteri

Реєстр спеціальностей залучених під наглядом архітектора Мехмета-аги, у будівництві кладки мурів Хотинської фортеці та інших споруд: теслі, перевізники, каменярі і будівельники тунелів [контрмінних галерей фортеці] інші наймані робітники і всі пов'язані з цим витрати, що додаються.

Укладений 1134 р., місяця Зуль-хіджа, [вересень-жовтень 1722 р., за християнським календарем].

Vşb.Arş.MI.Df.Ts. No: 1368

Оригінал реєстру турецькою мовою опубліковано Ердоганом Музафером. (ERDOĞAN, Muzaffer. «Osmanlı Mimarisi Tarihinin Otantik Yazma Kaynakları». Vakıflar Dergisi, 6 (1965): P.125.)

Переклад з турецької мови наданий Олександром Шутко.

№5

**«Лист Мехмет-паші, Сілістрійського,
Нікопольського, Очаківського, сераскера Хотинського,
до маршалка коронного, від 24 вересня 1716 року»
(ймовірно до Юзефа Вандаліна Мнішека)**

Ясновельможний Ваша милосте маршалку коронний мій добрий пане і приятелю. Послання від ясного, світлого його

милості Хана назад є відправлене, яке не затримую в Хотині, і до ясновельможного мого доброго пана відсилаю. Як дасть Пан Бог все буде добре, з вашої ласки, мого доброго Пана, його милості ясному Хану уже доручено донести [про послання]. Вашій милості про все буде відомо [про повідомлення для Хана, що було у посланні]. [Засвідчую] Приязнь Хана його милості і як нашу приязнь. Ясному Хану, його милості, випала дорога з Буджаку до Мултан [Волощини]. На місці Хана, його милості, Брат його Калга-Султан в десяти днях з Кримським військом стоїть на Буджаку. Якщо буде потреба, як завжди було, для вашого... Панства [держави], до його милості Хана [писати], необхідно мене вашого приятеля довіреного, просто повідомити. А я не зволікаючи, до Хана його милості, і до Калги-Султана відішлю ... посланця мого, до Буджаку і Мултанської землі. ... Прошу бути приязним до мене ... , зичу здоров'я доброго, усіляких успіхів від Пана Бога. Пишучи те, назавжди учтивий приятель Вашої милості

Мехмет, Паша Сілістрійський, Нікопольський, Очаківський, сераскер Хотина

Дата, з Хотина, дня 24 вересня anno domini 1716.

АГАД. – Збірка Товариства Королівських наук. – №199. –

Арк. 1.

Переклад з польської мови автора.

№6

Лист Мустафи-паші, візира, сераскера Хотина до [Юзефа] Потоцького воєводи Київського

Ясновельможний Ваша милосте Пане Потоцький, воєводи Київський.

Лист мені, від Вашої ... милості Пана, його милістю поручиком ... є відданий, і який належним чином всіляко оглянутий я отримав. Приязні і сусідству Вашої милості, мого доброго Пана залишаюсь прихильний, тому прошу, з Вашої милості, аби людям країни Волоської [Молдови] наказали зібратися. Щоб волохи, хто хоче... мали вільний проїзд. Роблячи це, я для давньої приязні вашої милості наказав видати... своє власне [розпорядження]. Тільки прошу, аби приязнь Вашу до мене зберегти... Пишучи і виклавши це, назавжди учтивий приятель Вашої милості

Мустафа-паша, візир, сераскер Хотина

Дата з Хотина дня 14 березня anno domini 1717.

Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa w Poznaniu. Turcica: Akta i korespondencja turecka i tatarska w sprawach publicznych. Rękopisy. – sygn. BK01874. Арк. 3. – Режим доступу:

<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/495111/edition/475187>.

Переклад з польської мови автора.

№7

**Лист Мустафи-паші, сераскера Хотина,
до воєводи Київського Юзефа Потоцького**

Ясновельможний Ваше милосте Воєводо Київський [Юзеф Потоцький], мій добрий Пане і приятелю

Будучи призначеним від Найяснійшої Осяїної Порти Оттоманської, на сераскерство Хотинське, сподіваюся на часте отримання дружніх листів, від Вашої милості мого Пана, аби чути про добре здоров'я Ваше ... і бути цим задоволеним, адже не знати цього – це неласка до мене, що приятеля свого забули, будучи таким близьким сусідом. Також ... бажаю здоров'я доброго на довгі літа. Прошу, аби була приязнь Ваша до мене, і про здоров'я ваше завжди писали, у посланих дружніх листах. Це донісши, написавши Вам, я назавжди залишаюсь приятелем Вашої милості, мого доброго Пана.

Мустафа-паша, візир, сераскер Хотина

Дата, з Хотина, 14 квітня anno domini 1717.

Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa w Poznaniu. Turcica: Akta i korespondencja turecka i tatarska w sprawach publicznych. Rękopisy. – sygn. BK01874. Арк. 68. – Режим доступу:

<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/495111/edition/475187>.

Переклад з польської мови автора.

№8

**«Вирок, винесений Кам'янець-Подільським, старостинським,
бургомістровим судом, який засуджує до смертної кари
селянку Анну, за прийняття нею магометанства
25 травня 1716 року»**

У справі, подій, що відбулися між Мехмедом Калфою, майстром ремесла мулярського, жителем Хотина, з одної сторони; селянкою Анною, жінкою селянина Антонія, мірошника з Карвасар, з другої

сторони. Позивач [Мехмед Калфа], стверджує що відповідачка, що постала перед судом [селянка Анна], прийшовши до Хотина, зустріла ротмістра полку, відважного Колчака, і яка сказала йому: «якщо зустрінеться мені чоловік мій тут, стану бусурманкою». І так мені дав знати Колчак, коли він прийшов (мається на увазі, свідчення Колчака судді): «вона заявила, що прийме віру бусурманську». На це відповідачка Анна відповідала: «я не знала, і мені він [Колчак] наказав так говорити. Суд старостинський, бургомістрів, міський, кам'янецький, подільський, вислухавши версії обох сторін і обміркувавши, зрозумів ... , що поставша перед судом, обвувувачана Анна, мірошника Антонія жінка, вчинила проти права Божого і з шлюбу подружнього вийшла. Покинувши чоловіка свого, чужолоством [звабленням] бавилась. За це була січена різками під ременем, але не виправилась і пішла до Хотина. Там зреклася віри і мешкала з позивачем [Мехмед Калфою] близько двох тижнів. Потім забравши мішечок з левами [грошима], халат малиновий з французького сукна, каптан зелений, хустки дві: одну бавовняну, іншу шерстяну, пішла до Ісаківців. Суд старостинський, бургомістрів, міський, кам'янецький, подільський, визнає її винною і тому більшу заслужила вона кару ... , наказує за такий вчинок, запобігаючи у подальшому такому свавіллю, щоб у наступну п'ятницю, під час торгу, майстром меча публічного [катом] карана була. На виконання, до судового адвоката, суд відправляє ... .

Суддя Олександр Локучевский

Книга Кам'янець-Подільського магістрату, № 4562, рік 1519-1794. Аркуш 123.

Опубліковано: Архив Юго-Западной России: Часть 5. Том I. Киев. 1869. с. 271.

Переклад з польської мови автора

№9

Церемоніал зустрічі, посла Речі Посполитої до султана, в Хотині 14 квітня 1721 року. Фрагмент з: «Щоденник подорожній, який розпочав в ім'я Пресвятої Трійці, в рік 1720, місяця жовтня, дня 10» [Пилипа Орлика]

В суботу 14 квітня, приїхав сюди Посланець від Короля Речі Посполитої, в супроводі поручика гусарського, його милості пана

Попеля, з яким раніше зустрічався. Вийшов від Паши [йому на зустріч] Кіхая [керівник пашинської канцелярії] з великим почтом і музиками, яким асистували липки та спаги, і було війська всього 4 тисячі. Під'їхали того посла зустріти, аж до самого берега, до перевозу (парому). Коли переправився і висадився, на землю, він привітався з Кіхаєм. І дано під нього [Посланця] багато вбраного коня. Потім Кіхая взявши посла по праву сторону супроводжував його до міста, де попросившись з ним, зі всім пашинським почтом і музиками від'їхав до замку, а посланець на господу до Колчака. При в'їзді Посланця до міста було дано салют з десяти гармат. Сам супровід і почет Посланець мав скромний, і не дуже вбраний: одна карета, два вози по 6 коней, 7 слуг і двоє покойових».

Опубліковано: Діярій Гетьмана Пилипа Орлика / Опрацював для друку Ян із Токар Токаржевський-Карашевич. Праці Українського наукового інституту. – Т. XVII. – Варшава, 1936. – с.90-91.

Переклад з польської мови автора.

№10

Спогади дворянина (який перебував при польському дипломаті Каролі Тарло, каштеляні любельському)

про походження Ільяс Колчак-паші

«Будучи в Хотині, зі своїм паном [Каролем Тарло], у Колчак-паші, що здавна знайомий з моїм паном, і який нещодавно з угорського шляхецтва потурчився, були у нього з великою прихильністю прийняті. Тоді той паша, все що тільки мав цікавого, з східних, азійських країн нам показував та оповідав, на останок і жону свою показав, що у них (турків) є річ неприйнятна. Запросив нас потім до покою, прикрашеного чудовими меблями, де нас чекала уже приготована кава. Там між іншими дискурсами йшла мова про можливість сусідської співпраці і її теперішньої спроможності. Не більше п'яти осіб було при тій розмові: пан мій [Кароль Тарло], паша Колчак, я, і двоє турків мужів шляхетних, його добрі приятелі».

Оригінальний текст публікований **Antoni Józef Rolle. Opowiadania historyczne: serya trzecia, T. 2. WARSZAWA. 1882. S. 160.**

Переклад з польської мови автора.

№11

**[Витяг з] Умови, його милості пана генерала
[Флоріана] Шелінга [коменданта Кам'янецької фортеці]
з панами міщанами кам'янецькими, про пункти,
що стосуються міста тут надані [Шелінгом],
записані в Рихтах 29 липня 1723 року**

Пункт 9. Як і колись давня була заборона, так і зараз вона підтверджується, щоб солдати так і міщани не наважувались молоти збіжжя на продаж до Хотина, ані возити туди, за відсутності достатньої кількості, муки та карати за це порушників. У випічці хліба, пекарям гарнізонним, пекарі цехові міські перешкоджати не повинні та з комендантом кількість буханок хліба, ціну міщани узгоджувати повинні.

Пункт 10. Є давня конвенція, ще за керівництва пана генерала Риппа [попередник Шелінга] прийнята, щоб міщани, ані за Дністер, ані до Дністра, без паспорта [дозволу] комендантського не наважувались виїжджати, що й тепер робити вони так мусять.

Книга Кам'янець-Подільського магістрату, № 4562, рік 1519-1794. Аркуш 207.

Опубліковано: Архив Юго-Западной России: Часть 5. Том I. Киев. 1869. С. 301.

Переклад з польської мови автора.

Джерела та література:

1. Архив Юго-Западной России: Часть 5. Том I. Киев. 1869. 736 с.
2. Діярій Гетьмана Пилипа Орлика / Опрацював для друку Ян із Токар Токаржевський-Карашевич. Праці Українського наукового інституту. – Т. XVII. – Варшава, 1936. – 212 с. – (Серія історична. – Кн. 3)
3. З джерел до історії Османської імперії та Кримського ханства XVI – першої половини XVIII ст. / Ю. Мицик // Україна в Центральній-Східній Європі: Зб. наук. пр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 9-10. – С. 327-360.

4. Туранли Ф. І. Відомості з історії України періоду Прутської війни в османсько-турецьких архівних документах / Ф. І. Туранли // Східний світ. – 2016. – № 1. – С. 36-46
5. Antoni Józef Rolle. Opowiadania historyczne: serya trzecia, T. 2. WARSZAWA. 1882. S. 272.
6. ERDOĞAN, Muzaffer. «Osmanlı Mimarisi Tarihinin Otantik Yazma Kaynakları». Vakıflar Dergisi, 6 (1965): 111-136.
7. The Peace of Passarowitz, 1718 Charles Ingraio, Nikola Samardžić, Jovan Pešalj, Series: Central European Studies, 2011, Purdue University Press. 324

Альона Іваночко

(м. Хотин)

АРТИЛЕРІЯ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ XV – XIX СТОЛІТЬ

Стаття присвячена вивченню артилерії у Хотинській фортеці. Автор зібрав письмові, іконографічні та археологічні свідчення про наявність артилерійського парку у Хотинській фортеці. Хронологічно стаття охоплює період від першої згадки про застосування артилерії у XV столітті і до втрати фортецею свого військового статусу у сер. XIX ст.

Ключові слова: артилерія, гармати, ядра, бастіон, габіон, лафет, артилерійський настил, гранати, топчу, хумбараджи, артилерійська казарма.

Землі Хотинщини були місцем конфліктів і протистоянь протягом багатьох століть. Основним театром бойових дій, відповідно, була фортеця та території навколо неї. Звісно ж, для захисту від ворога фортеця мала власну артилерію. Про те, якою ж була фортечна артилерія, під час яких конфліктів її застосовували, скільки одиниць нараховувала та де зберігались боєприпаси – піде мова у даній статті.

Забезпечення фортеці артилерією тема малодосліджена, в основному через відсутність джерел. Дослідники найчастіше цікавляться фортечними гарматами в контексті якось події – битви, війни, контролю над переправою та торгівельним шляхом. Якщо говорити про Замок, то згадки в літописах зводяться суто до використання гарматного вогню, або ж просто наявності гармат. Хотинська війна 1621 р. та битва 1673 р. дають конкретніші цифри, однак сам Замок, на той час, фактично не використовувався, бо був застарілим. Навколо нього зводять земляні укріплення на яких і розташовуються гармати. Окрім мемуарів і досліджень на допомогу науковцям приходять картини, плани, гравюри та мідерити. Побудова Нової фортеці значно розширила можливості артилерійського парку. Різні автори наводять кількість

від 150 до понад 200 гармат. До того ж історія Нової фортеці багатша на джерела, адже всі події супроводжувалися записами в журнали чи щоденники, статистичними даними, замальовуванням планів захопленого об'єкта. Тут не просто згадки про гармати, але і про артилерійські склади, казарми, цейхгаузи та їх розташування на території Хотинської фортеці. Вагомим внеском у дослідження тематики стали археологічні розкопки на території Заповідника. Археологи знайшли кам'яні, чавунні, залізні, суцільнолиті, розривні, вогняні (брандкугелі) ядра найрізноманітніших калібрів, а також гранати як чавунні, так і скляні. Саме археологічні розкопки підтвердили наявність потужної артилерії на території Хотинської фортеці.

Одна з перших згадок про використання артилерійського вогню відноситься до останньої чверті XV ст. Навесні 1476 р. армія султана Мехмеда II намагалася зоволодіти Хотинською фортецею. Причиною походу стала відмова Стефана III Великого виплачувати щорічну данину. Гарнізон фортеці на чолі з комендантом Влайку (рідний дядько Стефана) відбив атаку турків **злагодженим артилерійським вогнем**. Ворог вирішив взяти фортецю в облогу, однак через нестачу провіанту і фуражу, а також поширення чуми військо ворога відступило [11, с. 58].

Наступна згадка про артилерію у фортеці датується під 1572 роком. Тоді молдавський князь Богдан IV Лепушняну намагався відновити владу над Молдавським князівством, яке захопив Іон Лютий за підтримки Османської імперії. Ще будучи при владі Богдан IV дозволив розташувати у Хотинській фортеці польський гарнізон і **артилерію** на чолі з офіцером Добросоловським. Навесні 1572 року на допомогу Богдану прибув польсько-козацький загін на чолі з гетьманом М. Милецьким, який підійшов до р. Прут. Звідси він відправив свого хорунжого Білавського зі слугами князя Богдана **до Хотина по гармати**. Олександр Масан, опираючись на Хроніку Бельського, згадує у своїй статті, що Білавський привіз із собою 12 гармат малого калібру і одну середнього [9, с. 74].

Планом гетьмана Милецького було пробитися до Ясс, але це не вдалося, тому польсько-козацькі загони, відбиваючись від турків, відступили до Хотина. Військо стало табором під фортецею, а командування розташувалося всередині. Спроба турків захопити табір

виявилась невдалою. Врешті сторони домовились про перемир'я і безпечну переправу польсько-козацьких загонів на Подільський берег Дністра. Однак, через нестачу поромів та коней, які тонули у воді, все затяглося аж на п'ять днів. Цим скористалися молдавські війська, прихильники Іона Лютого, які намагалися підійти до переправи і завадити відступу. Але підхід охороняли **за допомогою рушничного і гарматного вогню з фортеці**. Цю подію також описано в хроніці Марціна Бельского: «Wiec też iz zamku chocimskiego na nie strzelano, na którym się był zawarł Dobrosołowski» [23, с. 1219].

Пізніше турецько-молдавські загопи намагалися захопити Хотинський замок, однак польська залога на чолі з Добросоловським втрималася. Лише після васальної присяги польському уряду Іона Лютого, Добросоловський покинув замок Хотин [9, с. 74].

Є також згадка про використання артилерії в Замку від **1575 року**. Тоді татарська орда напала на Поділля, захопивши 55 тисяч людей і величезну кількість худоби. Вони почали переправлятися через Дністер біля Хотина, а **гарматний вогонь з Хотинського замку** завадив загонам української і польської шляхти відбити полонених і здобич [4, с. 89].

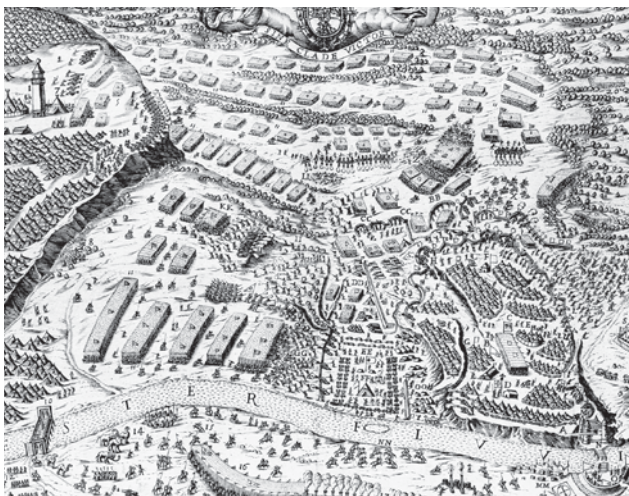
Далі згадки про артилерію в Хотинській фортеці можна знайти читаючи про боротьбу за Молдавський престол Єремії Могили. 1595 року Єремія Могила стає господарем Молдавського князівства, за підтримки зятя і прибічника Яна Замойського. Однак Замойський змушений був відійти на Поділля, де почалося повстання С. Наливайка. Він залишив на підтримку молдавському господареві кілька загонів рейтарів і козаків, а також розмістив у Хотинській фортеці **артилерію під охороною польської залоги** [11, с. 90].

Однак 1600 року Є. Могила зазнав поразки в боротьбі проти Михайла Витязя (Хороброго) і відступив до Хотина. Навздогін йому пішло військо Михайла з гарматами сподіваючись ядрами пробити фортечні мури і, захопивши фортецю Хотинську, завоювати Молдавський престол. Проте, воєвода Єремія добре забезпечив Хотинську фортецю служивими, серед яких мав і німців, а також послав по допомогу до поляків [20, с. 22]. Німці тоді цінувалися як вправні **гармаші** і піхотинці, тож гарнізон протримався до приходу 30-тисячного польсько-козацького війська.

Стрімкий розвиток артилерії, а саме удосконалення гарматного озброєння, збільшення дальнобійності, використання чавунних ядер замість кам'яних (чавунні важчі в 2,5 рази) та поява важких облогових гармат, призвели до того, що фортеці стіно-баштового типу стали застарілі. Вже на початку XVII ст. потужні стіни і вежі Хотинської фортеці не могли протистояти важкій облоговій артилерії.

Саме тому, перед початком Хотинської війни 1621 р., за наказом коронного гетьмана Речі Посполитої Яна Кароля Ходкевича-Борейка південніше Замку були зведені земляні укріплення. Будівництво тривало з липня до кінця серпня 1621 року. В той час основні оборонні функції виконували вали, для захисту від ворожого гарматного вогню, і земляні шанці. Були облаштовані **артилерійські бастіони** та позиції для ведення рушничного вогню. Якуб Собеський зазначав у своєму щоденнику: «Уся його бойова сила полягла в шанцях, з-понад яких він розраховував безпечно обстрілювати супротивника, а також з нерівними силами витримувати його наступи...»

Найкраще ілюструє укріплення польсько-литовських та козацьких таборів мідерит Джакомо Лауро «Війна Польщі проти Туреччини 1621 року». (Рис. 1)

Рис. 1. Джакомо Лауро «Війна Польщі проти Туреччини 1621 року»

На ньому гарно зображено не лише оборонні укріплення і позиції військ, а й гармати розташовані на земляних укріпленнях [2, с. 7]. На початок битви у польсько-литовському таборі нараховувалось 28 малих і середніх та 16 великих гармат, а у козаків 20 мідних і дві залізних, з запасом пороху і куль. Про калібр гармат судити важко, згадуються конкретно лише гаубиці. Згідно з описами Якуба Собеського, в останні дні війни, коли в польсько-козацькому таборі відчувався брак ядер використовували все залізо, яке могли знайти і зарядити у гармати: «...зарядили гармати різним залізним ломом і стріляли» [11, с. 60]. Відомо також, що козацька і польська артилерія була значно вправніша за ворожу.

Сама ж фортеця, участі у війні майже не брала, а використовувалася як **арсенал для зберігання пороху і ядер**, чи прихисток для поранених. Саме тут помер важко хворий Ян Кароль Ходкевич. Після підписання Хотинського мирного договору, Хотин був повернутий Молдавському князівству, яке своєю чергою залишилось васалом Османської імперії.

Втім, після війни, укріплення польсько-козацького табору не були зруйновані. Навіть навпаки, їх почали використовувати місцеві жителі, адже саме місто Хотин було спалене перед війною 1621 року.

Ще одну згадку про використання гармат у Хотинській фортеці знаходимо у статті Олексія Балуха [1, с. 60-68]. «Буковинські землі під час молдавських походів війська запорізького (1650-1653 рр.)». Восени 1650 року Богдан Хмельницький перейшов Дністер намагаючись змусити господаря Молдови Василя Лупула до союзу. Козаки, спільно з татарами, зайняли багато фортець, у тому числі і Хотинську. Наприкінці серпня 1652 р. Тиміш Хмельницький одружився з Розандою Лупул. Було укладено договір про взаємодопомогу. Однак молдавське боярство відвернулося від свого правителя. Логофет Георгій Штефан організував змову проти свого господаря, тож Василь Лупул був змушений рятуватися втечею до Хотинської фортеці.

Зайнявши яський престол, Георгій Штефан відправив загін до Хотина. Тоді Лупулу з оточенням і скарбами змушений був перейти р. Дністер на Подільський бік. Через поспіх на переправі хотинські міщани кинулися грабувати хвіст обозу прихопивши чимало срібла і дорогого вбрання. Зав'язалася перестрілка між людьми господаря

Г. Штефана і В. Лупу. Посилаючись на «Літопис землі Молдавії» Мирона Костіна автор подає наступні рядки: «Хотинчани навіть стріляли *із замку малими гарматами*, а також ледь не влучили у самого ексгосподаря» [1, с. 64-65].

У 1657 році Хотин відвідав османський мандрівник Евліе Челебі. У своїй книзі подорожей він згадує: «*Когда мы прибыли туда, молдаване из крепости поспешили навстречу наше. Из крепости был произведен салют из сорока-пятидесяти небольших пушек. Армия расположилась под крепостью на берегу реки Днестра...*» [22].

Наступна битва на землях Хотинщини відбулася 1673 року. У ній брали участь війська Османської імперії та Речі Посполитої. Для польових укріплень військо Оттоманської Порти використало рови і вали польського і козацького таборів 1621 року значно їх розширивши і поглибивши. Згідно О. Масана турки мали 120 гармат, включаючи фортечну артилерію [8, с. 85]. Після взяття штурмом турецького табору польські війська великого коронного гетьмана Яна Собеського наблизилися до фортеці. Вранці 13 листопада залога Хотинського замку здала твердиню Собеському. Переможцям дісталось 120 гармат та багато іншого військового майна. Як зазначав Самовидець, у замку Хотинському «*великіє скарби турецкіє узяли гетманове...*» [8, с. 87].

Завдяки «Точному плану укріплень замку Хотин на Дністрі» Ромейна де Хоог (Рис. 2) під числом 16 можна чітко побачити «турецький табір на скелях, добре обладнаний ретраншементом» (Camp des Turcs sur des rochers es caprez muni d'un bon retranchement) з гарматами, воїнами і навіть наметами [2, с. 18].

А «Опис перемоги польсько-литовських військ, під Хотином над турками, що сталась 11 листопада 1673 року» Йогана Бенцгаймера (Рис. 3) показує турецький табір з захистом уже з західного боку, що дозволяє повною мірою уявити наявні сили в укріпленнях [2, с. 13].

Після бурхливих подій XVII ст., за дорученням турецької адміністрації молдавський господар Думитрашку Кантакузіно віддав наказ зруйнувати Хотинську фортецю [21, с. 35].

Як зазначав літописець Іон Нікульче, мури було: «*обситано порохом для рушниць, внаслідок чого фортеця полетіла у повітря*» [11, с. 47].

Рис. 2. Ромейн де Хооге «Точний план укріплень замку Хотин на Дністрі»

Рис. 3. Йоган Бенцгаймер «Опис перемоги польсько-литовських військ, під Хотиним над турками, що сталась 11 листопада 1673 року»

Було підірвано Південно-західну, Південну, Південно-східну вежу та стіни між ними. Замок став непридатним для використання. Згідно Карловицького мирного договору 1699 року турки зобов'язувались ніколи не відбудовувати цю фортецю, про що також говорить Іон Нікульче в своєму літописі [21, с. 35-36].

Однак, на початку XVIII ст. настала пора змін. Після Прутської кампанії Петра I (1711 р.) султан Ахмед III віддав наказ Миколі (Ніколаю) Маврокордату «з військом піти і побудувати (відновити) фортецю Хотинську» [21, с. 36]. Відновивши Замок турки перетворили його на Цитадель, а навколо спорудили Нову фортецю бастионного типу з метою підвищення обороноздатності. Протягом 1711-1718 рр. навколо Цитаделі з'явилися нові земляні укріплення розміром 250 на 1200 м [11, с. 47-48]. Тож після реконструкції 1711-1718 рр. Хотинські укріплення перетворилися в одні з найміцніших на території Молдавського князівства. Оборона фортеці була значно посилена завдяки будівництву бастионів і розташування на них **важкої артилерії** [11, с. 62].

Детальніше про облаштування фортечних бастионів та Нової фортеці дізнаємося завдяки статті Мехіра Айдин «Крепости турецької імперії», де автор подає загальний аналіз фортець Османської імперії і згадує Хотинську. Завдяки його дослідженням ми можемо уявити як виглядала Нова турецька фортеця Хотина у XVIII ст.

Автор зазначає, що османські правителі ділили фортеці на два типи: великі і малі (в залежності від функцій і призначення), а також групували по 3-5 ланок утворюючи ланцюжки укріплень. І одним з таких ланцюгів оборони, який, до речі, проіснував найдовше, були фортеці Очаків (Миколаївська обл.) – Бендери (Молдова) – Хотин [19, с. 105].

Загалом, згідно з автором, захист Османських фортець базується на трьох лінях оборони. Перша лінія оборони – передмістя, друга – бастиони нової фортеці і все розташоване всередині, і третя, остання лінія оборони – цитадель, тобто наш Замок. Такі цитаделі в народі називали «ахмедек» – місце останньої молитви. У XVIII ст. Замки були застарілими зразками фортифікації, і, по суті, не були потужною перешкодою, тому там дійсно залишалося тільки молитись Аллаху...

Саме з цієї причини навколо Хотинського замку звели потужні оборонні укріплення Нової бастионної фортеці. Боездатність будь-якої фортеці XVIII століття залежала від її бастионів. Слово «бастион» означає «артилерійська батарея», тобто бастион – це фортифікаційна споруда з рівною, облаштованою поверхнею на якій встановлювали гармати. Кількість бастионів у фортеці залежала від області де розташовувалась фортеця та епохи. У Хотинській фортеці є 7 бастионів [19, с. 115]. На бастионах і валах (куртинах) встановлювали гармати. Кількість артилерії в кожній фортеці напряму залежала від її величини, значення і боездатності. Згідно Мехіра Айдин в Хотинській фортеці було 227 гармат [19, с. 118].

У XVIII ст. турецькі гармати лили з бронзи. Було декілька типів гармат [19, с. 118]:

- балйемез – далекобійні гармати середніх розмірів;
- колонборна – кулеврина;
- шахи – далекобійні гармати великих розмірів по прикладу «базиліки»;
- обюс – гаубиця;
- хаван – мортира.

Під кожну гармату виготовляли лафети, які до 1840-х робили з дерева. Для того, щоб дерев'яні лафети довше служили їх обробляли дьогтем один-два рази. Для мобільності та зручності на лафет встановлювали колеса.

Необхідно зазначити, що на бастион спочатку встановлювали артилерійський настил, а вже потім гармати. Для настилу використовували дерево, найкраще в'яз. Розмір настилу залежить від розміру бастиону. В Хотині під назвою «великий артилерійський настил» згадується конструкція розміром 52, 5 на 5,5 м [19, с. 119].

Ядра, якими стріляли з бастионів зберігалися у приміщенні поряд яке називалося «підручний арсенал» (*koltuk cebehanesi*) [19, с. 119]. Звісно ж, окрім них були потужні і надійні склади припасів, склади інструментів (джебехане), возів, гранат, ядер, лафетів і пороху. Особливо велика увага приділялася наявності запасів артилерії, боєприпасів, інструментів, зерна і сухарів в прикордонних фортецях, як Хотинська [19, с. 123]. Автор навіть подає приклад Хотинської фортеці де склад ядер має розміри 17,5 × 16,5 м [19,

с. 122]. В цитаделі Хотина також знаходився арсенал пороху і склад боєприпасів [19, с. 110].

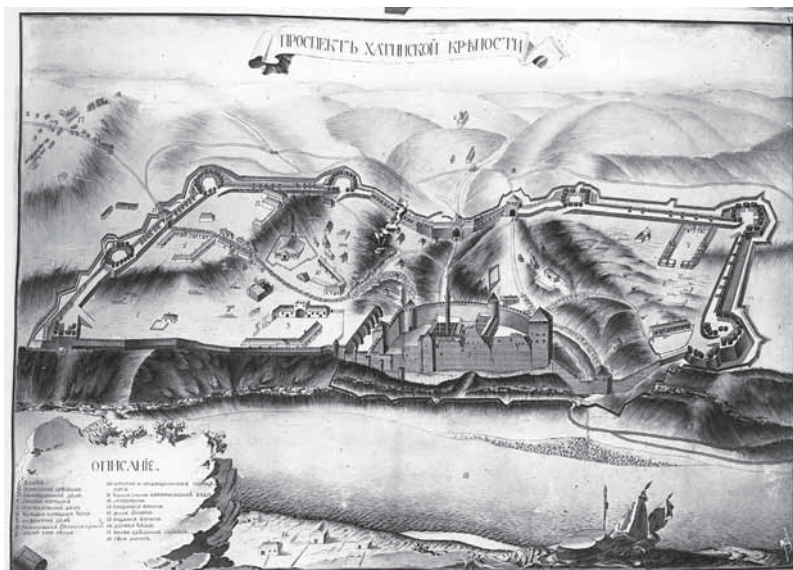
Наявність складу боєприпасів у фортеці підтверджують археологічні розкопки. У 2005 ці під внутрішнім мостом було виявлено скупчення чавунних ядер від гармат і гаківниць. Вони лежали вперемішку (різних діаметрів) компактною групою в невеликому заглибленні із каміння. Всі ядра чавунні, суцільнолиті у формах із двох стулук. Їх діаметр становить 4,5-4,8 см (500 екз), 2,2 см (понад 1000 екз). На цьому місці, очевидно, знаходилися склади з боєприпасами [12, с. 9].

У 2011 р. біля північно-західного кута Південної (в'їзної) вежі на рівні денної поверхні компактно розміщувалося 422 чавунні гарматні ядра різного діаметру. Через те, що у цій частині двору подібні знахідки не є рідкісними, вчені зробили припущення, що до виходу з Замку боєприпаси доставляли з підвалів казарми, які в XVIII – XIX ст. слугували артилерійським складом, а далі на гарматні позиції нової фортеці. Припустили також, що значна кількість ядер невеликого діаметра пояснюється їх використанням для картечних зарядів, що практикувалося в артилерії XVIII ст. Відповідно цим періодом і були датовані гарматні ядра [13, с. 5].

Окрім гармат і артилерійського настилу на бастіонах фортеці розташовують артилерійські тури, або ж габіони – сплетені з дерев'яних жердин однакової довжини кошики в формі циліндра чи чотирикутника, з дубовим стовпом посередині, які набивали землю. Їх також встановлювали для прикриття гармат від ворожого вогню. В Хотині автор подає кількість турів лише на двох бастіонах – бастіоні Генджелі Аги – 13 кошиків, та бастіоні Аги Табйаси – 20 кошиків [19, с. 120].

Найкраще ілюструє Нову бастіонну фортецю з гарматами, настилами, та габіонами «Проспект Хатинской крѣпости» 1769 року (Рис. 4). До того ж під цифрою 5 біля Бендерських воріт позначений «артелерійской домъ» – декілька одноповерхових споруд що були казармами для артилеристів, які турецькою мають назву «топчу» [2, с. 48]. Своєю чергою вони поділялись на майстрів з відливання гармат та власне артилеристів, які безпосередньо брали участь у бойових діях. Чисельність топчу фортечної артилерії Хотинської

фортеці поки не відома, але можна опираючись на розрахунок артилеристів який склався 4-6 (чи більше) людей на одну гармату зробити приблизний підрахунок. У 18 столітті кількість гармат у фортеці коливалась від 162 до 194, тож оптимальною цифрою може бути кількість від 600 до понад 700 топчу та місцевих артилеристів [15, с. 435]. Задля точніших підрахунків потрібно точніше знати калібр гармат.

Рис. 4. «Прспектъ Хатинской крѣпости» 1769 года

Також у складі гарнізону були арабаджилари – лафетчики, які займалися транспортуванням артилерії, джебеджі – займалися виробництвом і ремонтом зброї, лагимджи – копачі тунелів, сапери, та хумбараджи на озброєнні яких знаходились металеві бронзові, чавунні та скляні гранати [19, с. 108]. Їх часто називали гренадерами або бомбардирами [15, с. 437].

Підтверджують наявність хумбараджи археологічні розкопки. Наприклад 2005 року на території Замку, у внутрішньому дворі, між Комендантським палацом і Північною вежею знайшли фрагменти скляних та чавунних гранат [12, с. 9].

Є згадка про артилерійські склади в турецькому описі Валахії, Молдови, Криму, Тамані і Азову авторства Ібрагіма Хамді Ефенді датоване 1740 р., де автор пише: *«Внутри цитадели находится превращенная из старинной церкви мечеть, дома инспектора фуриштатской части (джебеджебаши), и начальника пограничной стражи (диздарь), казармы артиллеристовъ и жилища имама и муезима (призывающаго къ молитвѣ). Эта старая крѣпость была построена весьма умно и искусно. Въ нижнемъ этажѣ находятся магазины, изъ коихъ каменныя галереи и ходы ведутъ на поле»* [16, С, 287]. Це ще раз підтверджує, що Замок дійсно використовувався як склад боєприпасів. Описуючи територію Нової фортеці автор також згадує: *«Внутри, справа от Константинопольских ворот, находились артиллерийские казармы и помещение для повозок, темница агалов и дворец дефтердара»*, а також: *«...на краю ущелья пороховой магазинъ»* [16, С. 288].

Побудова Нової фортеці була більш ніж виправдана, адже у XVIII столітті Хотинська фортеця тричі ставала ареною бойових дій Османської та Російської імперій.

1739 року генерал-фельдмаршал Бурхард фон Мініх (1683-1767) зі своєю 65 тисячною армією вирушив на Хотин з метою захопити Молдавію. Завдяки мемуарам Крістофа Германа фон Манштейна, який служив у російській армії 1736-1744 рр. можна мати чітке уявлення про перебіг війни, сили сторін, та артилерійську міць Хотинської фортеці [10, с. 74]. Першу згадку про хотинську артилерію знаходимо від 10 серпня 1739 р.: *«10-го числа (августа) из Хотина была слышна пушечная пальба в честь прибытия туда из Бендер сераскира Вели-паши с турецкой армией, которой он был главнокомандующий»* [18, с. 159].

У статті Олександра Масана «Кампанія 1739 року за свідченням її учасників» [7, с. 73-81] автор згадує про те, що турки збудували укріплення з артилерійськими батареями біля Ставчан. А 28 серпня **турецькі гармати зробили понад 100 пострілів**, але вбили лише одного коня [7, с. 76]. Після невдалої контратаки яничар турецьке військо почало безладно втікати кидаючи все зайве. Про це є згадки в записках Манштейна: *«Турки оставили отчасти в лагере, отчасти на дороге 42 чугуных орудия и 6 мортир; в лагере до тысячи*

палаток були ще не розібрані». 30 серпня корпус Мініха підступив до Хотина і по обіді місто з фортецею здали росіянам.

Ось як про це згадує Манштейн: «Несколько захваченных в предместье пленных объяснили, что хотинский комендант Калчак-баша пришел в крепость только накануне вечером, но что он не мог заставить свой гарнизон следовать за ним... В два часа пополудни баша с гарнизоном сдались. Комендант и ага янычар поднесли фельдмаршалу городские ключи.» Щодо кількості артилерії автор пише: «**Орудий было на валу 157 и 22 мортиры, все чугунные, бесчисленное количество боевых запасов, а магазины полны провианта** [18, с. 166].

В розпорядженні генерал-майора Хрущова, якого призначили комендантом Хотина, було **199 гармат і 28 мортир**, враховуючи здобуті під Ставчанами. Згодом до них додали **34 польові гармати і 6 мортир** покинуті турками поблизу Пруту.

18 вересня 1739 року під Белградом було укладено російсько-турецький мир, а вже наприкінці жовтня з Петербурга прийшов указ повернути туркам фортецю у такому стані, в якому вона перебуває. Протягом листопада з Хотина вивозили награбовані цінності, військо переправляло здобич і майно через Дністер. Російські гармати довелося перетягувати по дну річки, а **турецькі залишили на місці** [10, с. 79-80]. Якщо це дійсно так то у фортеці мало б залишитися **233 гармати та 34 мортири**.

Дані про артилерію у фортеці знаходимо у статті С. Пивоварова та М. Ільківа «Матеріали про Хотинську фортецю напередодні російсько-турецької війни 1768-1774 рр. у журналі генерала П.М. Кречетнікова». Петро Микитович Кречетников походив зі знатного дворянського роду. У 1767-1769 рр. він командував корпусом російських військ, який був направлений урядом Катерини II на допомогу польському королю Станіславу II Августу Понятовському. У журналі щоденних записів П.М. Кречетнікова міститься таємна інформація про збір відомостей стосовно дій і планів турецького командування, чиновників молдавського дивану та багато іншого. Для збору розвідувальних даних про Хотинську фортецю російська військова адміністрація використовувала різні методи: спілкування з населенням лівобережних сіл р. Дністер, опитування

приїжджих із турецьких володінь, направлення туди шпигунів під виглядом купців, послання офіційних представників із листами тощо [14, с. 54-55].

Щодо посилення гарнізону і оборони фортеці автори подають такі витяги з щоденника за березень 1768 року: *«артиллерии ниоткуда не прибыло, кроме 25 пушек, кои привезены были из визира Хамза наши, назад... и шесть тысяч арнаутов войска... и эхо в Хотине носится, что будто бы на лето придет к ним войска двадцать пять тысяч»*, а також за серпень 1768 р.: *«...получено известие из Хотина, что на прошлой неделе прибыло военных людей разного звания до 200 человек между ними артиллеристов 20 человек... в замок собраны все кузнецы и починают около ворот и пушек, делают цепи, а на какую надобность, того не знает»* [14, с. 55].

Через 30 років після Ставчанської битви, тобто 1769 року, під стінами фортеці знову точилися бої. Тоді фортецю захищав 20 000 гарнізон під керівництвом візира Мехмед Еміна. Першу російську армію очолив генерал-аншеф П. Голіцин. Спочатку російська армія атакувала турецький табір на підступах до міста Хотин. Після тригодинного бою турки відступили у Нову фортецю. Однак Голіцин штурмувати її не став і відступив за Дністер. На підмогу до Хотина рушила армія Молдаванчи-паші. Голіцин відбив під Пашківцями татар і блокував в Хотині Малдаванчи-пашу, але не став штурмувати і відступив. Побачивши відступ візир почав наступ і рушив на Кам'янець. Однак його військо було розбите під Кам'янцем і відкинуте за Дністер. Врешті 5 вересня турки вдруге спробували форсувати Дністер, однак ця спроба завершилася невдачею. Зрештою в ніч на 20 (9 за старим стилем) вересня 12 тисяч турків покинули Хотин, який російські військові зайняли без бою [4, с. 123].

Досить вичерпну інформацію про стан фортеці та артилерії з припасами які дісталися росіянам подає «Журналь военных дѣйствій армѣи ея императорскаго величества 1769 года». *«При томъ же его Сіятельство главнокомандующій осматриваль, какъ всѣ укрѣпленіи сея крѣпости, такъ и всю ея внутренность, которую и нашель вѣ наилучшемъ и наисилнѣйшемъ оборонительномъ состояніи, а особливо по многочисленной вѣ своихъ мѣстахъ и порядочно*

разставленной артиллерій, которая состоит въ тринадцати мѣдныхъ большаго калибра мартирахъ, да во стѣ шестидесяти семи мѣдныхъ же пушкахъ, а въ томъ числѣ и въ пяти чугуныхъ. Сверхъ того найдено въ крѣпости великое число артиллерійскихъ запасныхъ снарядовъ, бомбъ, ядеръ, пороху, селитры, свинцу, канатовъ, лафетовъ и къ нимъ осей, ружей, луковъ, стрѣль, желѣза, смолы, сала, разныхъ шанцовыхъ и плотничьихъ инструментовъ, вськой военной амуниціи и другихъ вещей съ нѣсколькими половинками сукна, и съ запасомъ въ магазинахъ пшеницы, муки и сухарей [17, с.102-103].

Отже, підсумовуючи, російські військові захопили як трофеї **13 великих мідних мортир, 162 мідні і 5 чавунних гармат, 20 000 ядер та 3 тисячі бочок пороху**. Відомо що в серпні 1771 року розбиті та непридатні турецькі гармати з Хотинської фортеці відправили до містечка Садгора (тепер частина міста Чернівці), де на монетарному дворі тисячу пудів металу (16 тонн) переплавили і викарбували монети на суму 3 224 рублі [6, с.54].

У липні 1774 року підписано Кучюк-Кайнаджирський мирний договір між Росією і Туреччиною, за умовами якого Хотинщина знову поверталася під владу турецької військової адміністрації.

Про повернення у фортецю турецьких військових знаходимо записи у статті Валентини Волкової «Журнал майора Пташинського» як історичне джерело військових подій в Україні і Молдові в другій половині XVIII ст.» Андрей Пташинський, майор піхотного regimentу був серед добровольців Першої армію генерала-аншефа Голіцина. Він був очевидцем залишення російськими військами Хотина. «10 березня 1775 року комендант Борсов зустрів яничар-агу з 200 солдатами. Відбулася невелика розмова і Борсов з російськими солдатами попрямував до Дністра. Коли паром з російськими солдатами причалив до Браги, в Хотині тричі вистрілили з гармат і 300 турецьких солдат гарнізоном увійшли у Хотин» [3, с.5].

З 1787 по 1791 рр. розгорталася російсько-австрійсько-турецька війна. 1788 року Хотинська фортеця була взята в облогу австрійськими військами під командуванням принца Йосифа Кобурга та російськими підрозділами корпусу генерал-аншефа І.П. Салтикова, які підпорядковувалися Українській армії під командуванням

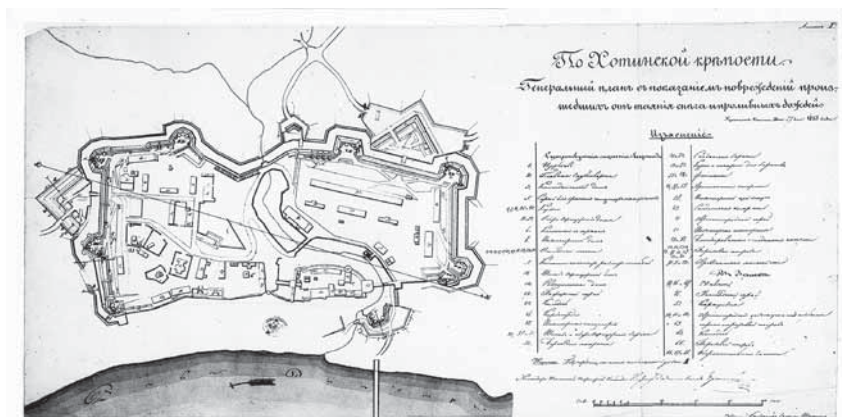
П.О. Румянцева. Облога, яку здійснювали частини Галицько-буковинського корпусу цісарського війська та російські підрозділи тривала майже 4 місяці. 7 вересня 1788 року фортеця здалася. Після залишення османськими частинами фортеці переможцям дісталось **200 гармат** (за деякими даними 153 гармати і 15 мортир), **2 тисячі пудів пороху, 80 тисяч ядер і бомб, 8500 гранат, а також інші військові припаси** [11, с. 65]. 1793 р. в Хотин повернулася турецька військова адміністрація. Фортеця знову стала боєздатною і забезпечена артилерією.

Ареною бойових дій Хотин знову став у 1806 році, коли розпочалась чергова російсько-турецька війна (1806-1812 рр.). 19 листопада 1806 р. російськими військами було форсовано Дністер і зайнято фортецю Хотин [5, с.32]. У 1808 році у Дунайських князівствах були посилені гарнізони російських військ. В Хотині розміщені військові магазини-склади провіанту, фуражу та арсеналу зброї. З Ясс до Хотина завезли 40 гармат [5, с.34]. 3 квітня 1812 року в фортецю підвезено **артилерійські снаряди**, збережено військовий госпіталь та польову експедицію. 28 травня 1812 р. був підписаний Бухарестський мирний договір, згідно з яким Хотин перейшов до Російської імперії.

Після підписання мирного договору, у зв'язку з назріванням російсько-французької війни Хотин було перетворено у фортецю другого розряду, а Хотинському цинуту надано особливий статус, адже тут сходилися кордони трьох імперій: Росії, Туреччини, Австрії [5, с.34].

Останні згадки про артилерію у Хотинській фортеці відносяться до 1849 р., тоді фортеця належала Інженерному відомству та відносилася до другого класу. На території фортеці продовжували залишати значний артилерійський парк з необхідним запасом ядер і порохових зарядів. Загалом нараховувалося **96 гармат: двадцятичотирьохфунтових – 15; вісімнадцяти фунтових – 21; дванадцяти фунтових – 21; шести фунтових – 6; три фунтових – 3; єдинорогів однопудових – 4; 1,2 пудових – 5; мортир п'ятипудових – 5; двопудових – 16**. Однак до цих гармат було лише шість цілих лафетів, а решта були поламані.

В альбомі «Іконографічні джерела з історії Хотинської фортеці: гравюри, карти, плани» у розділі іконографічні джерела Російського періоду розміщені плани Хотинської фортеці з показанням проведених ремонтних робіт в 1812-14, 1819-20, 1833, 1835-37, 1855 роках. (Рис. 5)

Рис. 5. По Хотинській фортеці генеральний план з показанням ушкоджень що відбулися від танення снігу і проливних дощів. 1855 року.

На планах позначені артилерійські казарми з відбудованою кухнею, артилерійські сараї та порохові підвали на території Нової фортеці, та три двоповерхових артилерійських цейхгаузи з пороховими підвалами під ними в самому Замку. Після втрати фортецею оборонного значення вся артилерія звідси була вивезена.

Хотинська фортеця одна з найдревніших на території України. Це чудовий приклад розвитку фортифікації протягом сотень років. І хоча дана стаття дає певне уявлення про артилерійський парк Хотинської фортеці, однак питання забезпечення її артилерією досі залишається мало вивченим, а тому перспективним.

Джерела та література:

1. Балух О. Буковинські землі під час молдавських походів Війська Запорозького (1650-1653 рр.) // Військово-політичний та

соціально-економічний розвиток Подністров'я у середні віки та новий час. Матеріали наук.-практ. конф. (м. Хотин 29 вересня 2017 р.). – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2017. – С. 60-68.

2. Буйновська Є.В., Позняков Д.В. Іконографічні джерела з історії Хотинської фортеці: гравюри, карти, плани. / Є.В. Буйновська, Д.В. Позняков – Кам'янець-Подільський, 2018. – 104 с.

3. Волкова В. «Журнал майора Пташинського» як історичне джерело військових подій в Україні і Молдові в другій половині XVIII ст. // Хотинщина в контексті воєнного протистояння Росії, Австрії і Туреччини у XVIII ст. (до 275 річниці Ставчанської битви). Матер. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2015. – С. 4-6.

4. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина. Історичний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 464 с.

5. Кожолянко О. Ліквідація турецького панування на Хотинщині на початку XIX ст. // Хотинщина у складі Російської імперії (до 200 річчя підписання бухарестського мирного договору). Матеріали міжнар. наук. конф. – Хотин, 2012. – С. 31-36.

6. Комарницький С. Російсько-турецькі війни XVII-XIX століть. Ставчанська битва у війні 1735-1739 рр. // Ставчанська битва 1739 року в контексті європейської історії XVIII століття. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернівці: Прут, 2004. – С. 48-55.

7. Масан О. Кампанія 1739 року за свідченням її учасників // Ставчанська битва 1739 року в контексті європейської історії XVIII століття. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернівці: Прут, 2004. – С. 73-81.

8. Масан О. Хотинська битва 1673 року як зразок взаємодії польсько-литовсько-українського війська в розгромі османського угруповання (до 330-річчя події) // Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини Хотинщини. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернівці: Прут, 2003. – С. 83-90.

9. Масан О. Чи була друга Хотинська війна? // Хотинська війна 1621 року. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 380-річчю Хотинської війни. – Чернівці: Прут, 2002. – С. 73-80.

10. Масан О., Карпо В. Кампанія 1739 року за свідченням її учасників. // Ставчанська битва 1739 року в контексті європейської

історії XVIII століття. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернівці: Прут, 2004. – С.73-81.

11. Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези. – Хотин, 2011. – 128 с.

12. Пивоваров С.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2005 р. // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця». – Чернівці. – 2005. – 22 с.

13. Пивоваров С.В. Мисько. Ю.В. Ільків М.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці у 2011 р. // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця ». – Чернівці. – 2011. – 104 с.

14. Пивоваров С., Ільків М. Матеріали про Хотинську фортецю напередодні російсько-турецької війни 1768-1774 рр. у журналі генерала П.М. Кречетнікова // Військово-політичний та соціально-економічний розвиток Подністров'я у середні віки та новий час. Матеріали науково-практичної конференції. – Хотин, 2017. – С. 54-58.

15. Позняков Д. Османські військові підрозділи на території Хотинської нахіє у XVIII-XIX ст.: структура, чисельність, дислокація, символіка. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. – 27, 2018. – С. 431-439.

16. Брун Ф. Румынские княжества и Бессарабия около порловины XVIII ст. // Записки Бессарабского статистического комитета. Изд под. ред. члена комитета А.Н. Ягунова. – Т. 3. – Кишинев, 1868. – С. 278-300.

17. Журнальъ военныхъ дѣйствій армѣй ея императорскаго величества 1769 года. Печатанъ въ Санктпетербургѣ при госдарственной военноѣ коллегіи. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://runivers.ru/lib/book8851/476669/>

18. Записки Манштейна о Россіи 1727-1744. – С.-Петербургъ, 1875.

19. Махир Айдын. Крепости Турецкой империи // Русский сборник. XXI. – Москва, 2017. – С. 101-124.

20. Мирон Костін. Летопись земли молдавской / Перевод летописи с молдавського Михаила Лупашко. – Кишинеу: Література артистике, 1989. – 194 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.slideshare.net/samardakveaceslav/chronicle-of-moldovan-land>

21. Штефан Пурич. Средневековый Хотин в описаниях молдавских летописцев. // Хотину – 1000 років. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 1000-літтю Хотина. – Чернівці: Прут, 2000. – С. 31-39.

22. Эвлия Челеби. Книга путешествий. Земли Молдавии и Украины. ТОМ V. Описание крепости Хотин. [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Celebi3/text2.phtml?id=1728>

23. Kronika Marcina Bielskiego. T. 2 Księga IV. V. WYDANIE KAZIMIERZA JÓZEFA TUROWSKIEGO. – SANOK. NAKŁAD I DRUK KAROLA POLLAKA. – 1856. – С. 936-1222.

Лариса Курушак
(м. Чернівці)

КОЗАЦЬКА ТЕМАТИКА У СКУЛЬПТУРІ ВОЛОДИМИРА ГАМАЛЯ

Мета статті полягає в аналізі мистецького втілення козацтва в творах скульптури з доробку відомого буковинського художника Володимира Гамалія. Дослідження даної теми дозволяє розглянути твори скульптора в різні історичні періоди. Пошуки цього майстра впродовж творчої діяльності ґрунтуються на складних за змістом образах і композиційних схемах, побудованих на асоціаціях та мистецьких паралелях. Володимир Гамаль – митець, який і у радянські часи реальні образотворчі проблеми ставив вище ідеологічних постулатів.

Ключові слова: козацтво, мотиви, скульптура.

Козацьке минуле України – одна з героїчних і найславетніших сторінок її багатовікової історії. Понад двісті років – з середини XVI ст. і до останньої чверті XVIII ст. – козацтво було рушійною силою поступу України, вкарбувало слід у її визвольні змагання, оборону від зовнішніх ворогів, розбудову держави, культурний прогрес. Козаччина була знищена російським царизмом, але слава про її звитяжні діла залишилася жити в пам'яті поколінь.

Думи та історичні пісні, твори образотворчого і декоративно-ужиткового мистецтва зберегли й опоетизували кращі віхи історії козацтва, уславили його численних ватажків. З глибини віків на старовинних народних малюнках до нас дійшли зображення войовничого й водночас поетичного козака Мамає. У контексті культурницького руху з'являється низка творів, що увійшли в історію мистецтва, серед них – один з кращих монументів XIX ст. в Україні – пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві (1888), створений російським скульптором М. Микешиним, картина І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану», яку він створив у чотирьох екземплярах (1880 – 1891 рр., Харківський художній музей), яка вважається апофеозом героїки України, робота М. Івасюка

«В'їзд Б. Хмельницького в Київ» (1892 – 1912 рр., Національний художній музей України), присвячена конкретній історичній події. Відомі класики українського образотворчого мистецтва М. Пимоненко, С. Васильківський, А. Манастирський, Ф. Красицький, М. Самокиш, сучасні майстри живопису Ф. Гуменюк, С. Якутович, буковинці А. Холоменюк, В. Гамаль та багато інших художників присвятили свої численні твори славетній історії українського козацтва.

Серед сучасних митців козацьку тему наполегливо і концептуально розробляє відомий буковинський скульптор Володимир Гамаль. Його художні пошуки, пронизані ідеями єдності та сили запорізьких козаків як захисників Вітчизни, цілковито захопили художника і тривають упродовж багатьох років. Доробок митця наповнений духовно-ідейним змістом, вирізняється власним, лише В. Гамалю притаманним образно вишуканим, досконалим, емоційно наповненим стилем, що позначений духом сакральності. Теоретик мистецтвознавства, професор Львівської академії мистецтв Р. Яців зауважує, що «інтелектуалізм Володимира Гамалія став складовою його творчого методу» [1., С.2]. Оригінальні пластичні композиції Володимира Гамалія демонструють високу професійну майстерність і досконале володіння різними технологічними прийомами.

Фото 1. Мистецький світ В. Гамалія. Чернівці. 2017

Основні життєві та творчі віхи скульптора

Володимир Ілліч Гамаль (7 жовтня 1948, с. Розізна, нині мікрорайон Чернівців) – талановитий буковинський скульптор.

Після навчання в восьмирічній школі рідного села й Садгірській середній школі № 38 з 1966 по 1970 роки навчався у Вишницькому училищі прикладного мистецтва. У 1970-1971 рр. працює художником-конструктором на підприємстві у місті Первомайськ Миколаївської області. Упродовж 1976-1982 років навчався в Естонському державному художньому інституті (Таллінн). Одержував підвищену та іменну стипендію ім. Крейцвальда.

Після закінчення інституту працює у Чернівецькому художньому фонді, а також, одночасно у 1983 – 1984 роках – головним художником чернівецького художнього фонду та викладачем скульптури в Чернівецькій дитячій художній школі.

Учасник обласних, республіканських та всесоюзних мистецьких виставок ще зі студентських років. Персональні виставки проходили у Чернівцях (1983, 2000, 2017), Києві та Львові (2000).

**Фото 2. Відкриття пам'ятника
П. Конашевичу-Сагайдачному.
1991. Бетон, карбування по міді.
Хотин**

Монументальні роботи митця встановлені в Києві, Вишгороді, Опішні, на Буковині. Станкові твори митця зберігаються у Національному музеї Т.Г. Шевченка у Києві, у Чернівецьких музеях: художньому, краєзнавчому, меморіальному В. Івасюка, у музеях Вишницького коледжу ім. В. Шкрібляка та ЧНУ ім. Ю. Федьковича. До слова, у фондах Чернівецького обласного художнього музею налічується 13 станкових скульптур, з них чотири просторові композиції є окрасою музейної експозиції [4., С.44].

При розмаїтті підходів до вирішення козацької теми у В. Гамалю переважає героїзований, овіяний бойовою романтикою образ запорозького козацтва. Насамперед це стосується знакової роботи в доробку скульптора – монумента гетьману Петру Конашевичу-Сагайдачному в Хотині (1991, бетон, карбування по міді). Значення цієї скульптури для українського історичного монументального мистецтва й розвитку української національної свідомості важко переоцінити. Відомі мистецтвознавці відзначають оригінальність і високий мистецький рівень його виконання [2., С.104, 117, 3., С.139-140].

**Фото 4. П. Конашевич-Сагайдачний. 1980-ті р.
Кераміка**

**Фото 3. П. Конашевич-Сагайдачний. 1991.
Гальванопластика**

Митцю вдалося створити високоідейний художній твір, що оспівує героїку українського минулого. Для публічної скульптури характерне філософське осмислення критичних, вирішальних моментів життя, посилена драматична схвильованість героїв композиції. У колекції митця зберігається зменшена копія хотинського монумента (1991, гальванопластика).

Інакше автор підійшов до створення образу П. Конашевича-Сагайдачного в рельєфі (1980-ті р., кераміка). На круглій площині лаконічно подано поясне узагальнене портретне зображення гетьмана, а простір на другому плані займає горизонтальна вузька смуга із зображенням вершників. Розробляючи у скульптурі козацьку тематику, для створення загального настрою митець

досить часто використовує мотив вершника. У відтворенні коня скульптор виявляє свій талант анімаліста, вдало передаючи момент стрімкого пересування тварини степом. Динамічність руху вдало підсилено зображеннями гриви та хвоста коня, що розвиваються від швидкого руху, здійсненими клубами куряви.

Володимир Гамаль, як скульптор, реалізував багато творчих задумів у кераміці. Прямокутне пластично модельоване обрамлення надає його працям вигляду рельєфних картин. Зокрема, дуже цікавою є велика серія робіт, що відтворюють визначних діячів української історії та культури. У галереї портретів українських достойників присутні постаті відомих козаків.

**Фото 5. Б. Хмельницький, І. Мазепа, Д. Вишневецький.
Кінець 1990-их р. Кераміка**

Пластичне втілення козацтва представлене погрудними портретами українських гетьманів Богдана Хмельницького (кінець 1990-их р., кераміка), Івана Мазепи (1980-ті р., бронза) і Петра Конашевича-Сагайдачного (1980-ті р., кераміка), Митрополита Київського, Галицького і всієї Русі Петра Могили (1980-ті р., кераміка), поясними портретами засновника Запорозької Січі Дмитра Вишневецького (2010, кераміка) й отамана Гамалії (1999, кераміка, зберігається в ЧХМ). Композиції лаконічно врівноважені, однофігурні і, незважаючи на невеликий формат, автор їх трактує монументально. У рельєфах подані статично постаті винесено на перший план.

На портреті Богдана Хмельницького зображено в період його гетьманства. Возвеличенню образу сприяє сповнена гідності

постать портретованого, зображення козацької зброї та булави, як символу влади. Портрет Івана Мазепи, виконаний у бронзі, розміщено на основі у формі хреста, на раменах якого напис «Боже, Україну нам храни». Засновник Січі Дмитро Вишневецький зосереджений, у нього напружений погляд, в одній руці лук, а друга рука на шаблі. Створений образ демонструє готовність героя у будь-яку мить стати на захист волі, яку так цінували запорожці. Отаман Гамалія теж тримає наготові руку на шаблі. Скульптором блискуче опрацьовані окремі деталі цих композицій: ретельно виписані риси обличчя, одяг, зокрема, найдрібніші візерунки коштовних східних тканин. Велич композиції, витонченість лінійних ритмів і контурів, багатство орнаментальних і декоративних форм органічно доповнено написами – все це надає портретам чіткої виразності. Означені композиції є концентрованим вираженням художніх якостей ранніх взірців, які підкорені естетичній і образній концепції українського портрета кінця XVIII ст.

**Фото 6. Моя Україна.
2020. Кераміка, метал**

Скульптурній композиції «Моя Україна» (2020, кераміка, метал), як і більшості творів митця, властива певна романтизація у зображенні історичної давнини. Деякі сюжети творів безпосередньо пов'язані з народною творчістю. Вони вміщують найтипівіші образи фольклору і зберігають виразну тематичну і настроєву спорідненість із народним мелосом – «Козак Мамай» (1981, кераміка), «Кобзар» (1978, кераміка). Композиції, наповнені мелодією української пісні, щемливо відтворюють далекий образ рідної землі. Ритм робіт напружений і водночас співучо-музичний.

У роботах Володимира Гамалія виразно відчувається тенденція до оспівування героїко-епічного відображення минулого нашої Вітчизни.

Художній доробок можна вважати необхідною складовою для формування загального мистецького уявлення про трактування феномена запорозьких козаків в образотворчому мистецтві України. Твори заявляють про автора, як митця, що інтегрує власну творчість у коло багатой європейської спадщини й сучасних досягнень художників-скульпторів.

На сучасному етапі розвитку державності України осмислення суспільством власного мистецького спадку, звернення до теми козацтва в українському мистецтві видається актуальним як ніколи. Адже сучасне життя, стан війни, в якій уже кілька років перебуває наша молода держава, формує нових героїв. Але більшість із них на підсвідомому рівні черпають свою енергію та силу в героїчному минулому славного козацького роду. Тому так важливо мистецьке втілення цієї звияги знайти, зберегти і винести на загал.

Джерела та література

1. Володимир Гамаль. Скульптура, графіка : каталог / Вст. ст. Р. Яців. Чернівці: Друк Арт, 2020. – 36 с.
2. Голубець О. Магія третього виміру. Скульптура кінця ХІХ – початку ХХІ століття. Львів: Колір ПРО. 2020. – 143 с.
3. Міщенко І. Скульптура Буковини середини ХХ – початку ХХІ століття: від соціалістичного реалізму до постмодернізму // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2019. №4. – С. 137-140
4. Курущак Л. Творчі рефлексії Володимира Гамалія // Мистецтво як об'єднуючий фактор у сучасному світі і роль художніх музеїв у формуванні світогляду людини ХХІ ст.: матеріали науково-практичної конференції від 11 жовтня 2018 року, присвяченої 30-річчю Чернівецького обласного художнього музею / Упорядниці В. Любківська. Чернівці: «Букрек», 2019. – С.44 – 45

Олександра Шутко
(м. Київ)

ВАЛІДЕ ГЮЛЬНУШ – ПОКРОВИТЕЛЬКА ПОДІЛЬСЬКИХ МЕЧЕТЕЙ: БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС

У статті йдеться про вплив фаворитки османського султана Мехмеда IV та матері його нащадків – Мустафи II й Ахмеда III на архітектуру захопленого османами Поділля. Адже мечеті на честь цієї жінки з'явилися у вересні 1672 року в Кам'янці (нині – Кам'янець-Подільський) та після 1715 року в Хотині. Гюльнуш стала першою і єдиною жінкою османського султана, яка разом із ним ходила у військові походи. У статті наведено невідомі в Україні факти з її біографії. Акцент зроблено на ролі, яку відіграла Гюльнуш як фаворитка, а потім і матір султанів у політичному та культурному житті Османської імперії.

Ключові слова: Гюльнуш, хасекі, валіде, султан, мечеть.

*Рис. 1. Портрет валіде Гюльнуш невідомого автора XVIII ст.
Музей палацу Топкапи*

Гюльнуш (1640 – 1715) – фаворитка (хасекі¹) Мехмеда IV (1641 – 1693, роки правління: 1648 – 1687) та матір (валіде) двох султанів – Мустафи II (1664 –1703, роки правління: 1695–1703) й Ахмеда III (1673 – 1736, роки правління: 1703–1730). Повне ім'я цієї жінки – Рабія (у перекладі з арабської – «Четвертий місяць арабського календаря»), Гюльнуш (з осmano-турецької – «Та, що п'є трояндову воду») Еметуллах (з арабської – «Раба Аллаха»).

Вона відома українцям завдяки мечетям, які спорудили на її честь у завойованому османами Кам'янці (нині – Кам'янець-Подільський) та Хотині. Утім, в українській історіографії – обмаль інформації про цю жінку. Тому актуальним є виклад відомостей про життя Гюльнуш, які містяться у турецьких і західноєвропейських літописах.

Свідчення про її походження суперечливі. Одні літописці та історики стверджують, що вона походила з відомої венеційської родини Верцици [9., С.165; 11., С.105], інші – що була грекинею Євгенією, донькою православного священника [2., С.168 – 169; 4., С.164–165]. Недавно турецький дослідник Музафер Озгюрлеш опублікував цікаві дані про походження Гюльнуш із родини грецького священника Васіліюса Псілакиса [5., С.210].

Коли точно вона потрапила до гарему османського султана, на жаль, невідомо. За свідченнями османських літописців, ця дівчина була одноліткою султана Мехмеда IV або ж на рік чи два старшою за нього. Ім'я Гюльнуш вона отримала вже у його гаремі. У перекладі з турецької воно означає «та, що п'є троянду», радше трояндову воду. Тоді наложниць у гаремі називали, враховуючи їхні зовнішні дані, характер чи навіть уміння і навички.

Про перші роки її перебування у гаремі султана Мехмеда IV невідомо нічого, крім того, що вона до 1660 року народила йому доньку Хатідже. У 1664 та 1673 роках Гюльнуш стала матір'ю двох синів – Мустафи й Ахмеда, які після смерті батька та його зведених братів зійшли на трон. Європейські послі переказують історію, за якою Гюльнуш змагалася з конкуренткою за серце султана. Ідеться про наложницю Гюльбяз (у перекладі – «біла троянда»), про яку, на жаль, немає достатньо інформації. Знаємо лише, що саме

1 Титул найулюбленішої наложниці османського султана, який в імперському гаремі запровадили у 1520-х роках [7., С.58–63, 127].

Гюльнуш стала причиною її смерті, адже зіштовхнула Гюльбез під час прогулянки у море. Та не вміла плавати й потонула [10., С.106].

На жаль, детального опису зовнішності Гюльнуш османські літописці не залишили. Завдяки тому, що хасекі Гюльнуш супроводжувала султана Мехмеда IV скрізь – навіть під час військових походів та полювань – її могли бачити європейці. Тому не дивно, що в європейській історичній літературі збереглося чимало її гравюр та портретів. Дві з них під назвою «Evmenia² Grande Sultana Reune», тобто велика султана Евменія, створив у другій половині XVII століття французький гравер Ніколя де Лармессен (Nicolas de Larmessin). У тексті під малюнком ідеться про гарну жінку Гюльнуш, яка 1647 року в ранньому дитинстві стала рабинею султана і повсюди супроводжувала Мехмеда IV, бо він її дуже кохав.

Її прижиттєвий портрет невідомого данського художника продали 2012 року на аукціоні Sotheby's за \$133 тис. Припускають, що його, як і картини зі словенського музею Птуй, малювали на замовлення австрійського аристократа Йогана Йозефа Гербернштейна, який 1665–1666 року перебував у Стамбулі. На ньому Гюльнуш зображена карокою чорнявкою у темному каптані з хутром, білому тюрбані, прикрашеному коштовним соргучем (егретом).

Гравюри Гюльнуш створили також француз Жерар Жоллен (Gérard Jollain), німець Йоган Фрідляйн та бельгієць Теодор ван Мерлен. Останній навіть зобразив її верхи, що для жінок османської династії було надзвичайною рідкістю. Адже фаворитки султанів зазвичай постійно перебували у гаремі, на відміну від Гюльнуш, яка багато мандрувала із султаном. Саме тому вона отримала титул «Газі» (борець за віру), яким зазвичай наділяли чоловіків-воїнів. Гюльнуш супроводжувала переможного султана під час загарбницьких воєн, тому й мала свій персональний стяг із спеціально виготовленим золоченим наконечником (штандартом). Примітно, що серед речей султани Гюльнуш, які залишилися після її смерті, були похідні черевики, прикрашені коштовностями.

Пізніший портрет Гюльнуш роботи невідомого автора, датований XVIII століттям, зберігається у музеї палацу Топкапи. На ньому

2 Імовірно, видозмінене ім'я Євгенія.

вона виглядає смаглявою кароокою брюнеткою з пишним темним волоссям. Найімовірніше, це – копія раніше створених зображень.

У тому ж світлі можна трактувати й портрети турецької серії словенського музею міста Птуй. Там, окрім зображень свекрухи Гюльнуш, султани-українки Хатідже Турхан, датованих XVII століттям, містяться портрети темноволосої кароокої султани в коштовному вбранні, яка схожа на ту, чий портрет виставлено у музеї палацу Топкапи та продано на аукціоні Sotheby's. Можливо, це також зображення хасекі Гюльнуш.

Її молодість минала у гаремі Мехмеда IV під пильним оком валіде Хатідже Турхан, яка захищала пасинків Сулеймана та Ахмеда. Це не подобалася Гюльнуш, яка намовляла султана стратити їх, аби розчистити дорогу до трону своїм синам – Мустафі та Ахмеду. Хатідже Турхан оберігала пасинків, ночуючи поряд з їхніми кімнатами. Коли Мехмед IV із кинджалом у руці наблизився до покоїв зведених братів, вона стала на його шляху, сказавши: якщо він хоче позбавити їх життя, то спершу повинен убити її.

Таким чином раз і назавжди вдалося відмовити султана від страти братів, які постійно супроводжували Хатідже Турхан під час кожного її переїзду. Через це 1668 року столицею почали ширитися чутки про інтимний зв'язок молодої валіде з найстаршим із її пасинків – Сулейманом [11., С.242]. Тому великому візирю Дервіш Мехмедові-паші довелося його та інших братів ув'язнити в «золотій клітці» палацу, де вони перебували під цілодобовим наглядом прислуги [1., С.105].

Відгоді стосунки між свекрухою Хатідже Турхан та невісткою Гюльнуш зіпсувалися. Остання намагалася не лишатися із дітьми у Стамбулі і весь час супроводжувала султана Мехмеда IV під час військових походів на Іракліон (1668-89 рр.), Кам'янець (нині – Кам'янець-Подільський, 1672 р.), Хотин (1673 р.) і Відень (1683 р.) [5., С.209].

Для відправлення у Хотинський похід Гюльнуш підготували, обтягнуту яскравою шовковою тканиною із острова Хіос і декорованою срібними гудзиками, карету до якої кріпився її особистий стяг. Для служниць (50 осіб) виділили 22 повоза, обтягнутих лондонським рядном. На подушки для карети Гюльнуш витратили

10 рулонів тканини із доладною вишивкою срібною ниткою [3., С.79 – 80].

На той час Гюльнуш була вагітна, тому для неї, за наказом Мехмеда IV, відбудували палац у місцевості Хаджиолупазари (нині – місто Добрич у Болгарії). Там вона 31 грудня 1673 року народила сина Ахмеда [1., С.195].

Весь час перебування у Хаджиолупазари Гюльнуш займалася новонародженою дитиною, тому не проявляла політичної активності під час Хотинської битви. На відміну від походу 1672 року на Кам'янець, дорогою до якого під час великої зливи срібна карета (ридван) Гюльнуш, декорована золотом, загрузла у багнюці і мало не перекинулася. Тоді великий візир Кьопрюлю Фазил Ахмед-паша особисто осідлав запряжених у карету коней і, змусивши їх рвонуть з місця, витяг з багнюки. Ця пригода сильно вразила султана Мехмета IV, тому в нагороду за самовладання й сміливість своєї фаворитки він одразу ж після переможної битви за Кам'янець 27 серпня 1672 року подарував їй мечеть, на яку перетворив один з найстаріших у Східній Європі храмів у готичному стилі – св. Миколая, що височів у самісінькому центрі захопленого міста.

Нагадуванням про Гюльнуш мешканцям Кам'янця-Подільського служить мусульманський мінбар (місце, звідки мусульманські духівники читають проповіді). Гюльнуш протягом двадцяти шести з половиною років османської окупації опікувалися кам'янецькою мечеттю, про що свідчать записи у фінансових звітах сановників султана. Серед 12 осіб, яким видавали щоденну платню у 155 акче³, найбільше отримував імам мечеті Гюльнуш Алі-ефенді – 75 акче, а проповідник Мехмет-ефенді, що використовував для своїх проповідей мінбар – 20 акче [5., С.209]. Для прикладу – імами стамбульських мечетей Гюльнуш у Галаті щодня отримували тільки 15 акче, в Ускюдарі – 25 акче [6., С.66]. Тож, персонал кам'янецької мечеті мав набагато більшу платню, ніж у мечетях, що містилися у столиці Османської імперії, які Гюльнуш звела у статусі валіде, тобто за правління двох синів-султанів Мустафи II й Ахмеда III. Їй також належить громадська їдальня та лікарня на 30 ліжко-місць у священній для мусульман Мецці та мечеті на відвойованих османами

3 Срібна османська монета

острові Хіос і в алжирському місті Оран. Вона також виділила кошти на ремонт воріт до священної Кааби та будинку першої дружини пророка Магомета, Хатідже.

Мечеть Гюльнуш у Хотині з'явилася вже після її смерті 5 листопада 1715 року. Цей храм султан Ахмед III звів на честь покійної матері [5., С.388]. Нині від нього лишився лише фундамент.

Навіщо Гюльнуш витратила великі кошти на зведення мечетей і інших проєктів? Для того, аби залишитися в пам'яті людей великою благодійницею. Адже релігія велить мусульманам робити добрі справи: відпускати на волю рабів, жертвувати статки на побудову мечетей, шкіл, хамамів, водограїв, караван-сараїв, громадських їдалень тощо. Представниці правлячої династії османів вірили, що жертвування грошей і майна на добрі справи проторює їм, після смерті, дорогу в рай. Не виключенням була і Гюльнуш. Вона, як і її попередниці, закладала свої статки на благодійність, будуючи мечеті й інші громадські об'єкти не лише у Стамбулі, а й на щойно відвойованих у християн територіях. Так увічнила своєї ім'я.

Джерела та література:

1. Afyoncu E., Demir U. Turhan Sultan. – İstanbul: Yeditepe, 2015.
2. Chassepol F. The history of the grand visiers, Mahomet and Achmet Coprogli, of the three last grand signiors, their sultana's and chief favourites : with the most secret intrigues of the seraglio, besides several other particulars of the wars of Dalmatia. – 1677.
3. Dođru H. Lehistan'da bir osmanlı sultanı. IV Mehmed'in Kamaniçe-Hotin seferleri ve bir masraf defteri. – İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.
4. Hammer J. Histoire de l'Empire ottoman, depuis son origine jusqu'à nos jours. Tome 9. – J.-J. Hellert – Paris: Bellizard, 1838.
5. Özgüleş M. Gülnuş Emetullah Sultan'ın İmar Faaliyetleri. – Doktora tezi. – İstanbul Teknik Üniversitesi. – Fen bilimleri enstitüsü, 2013.
6. Özgürleş. M. Osmanlı Hareminin En Çok Seyahat Eden Kadını: Gülnuş Sultan ve Mirası // Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi

Vakfı Yayınları / Women's Library and Information Center Foundation. – №44. – İstanbul. – 2016. – S. 209–216.

7. Peirce L The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Otto-man Empire. – Oxford. –1993.

8. Peirce L. Empress of the East: How a European Slave Girl Became Queen of the Ottoman Empire. – New York. – 2017.

9. Sieur de La Croix, Le sérail des empereurs turcs: relation manuscrite du sieur de La Croix à la fin du règne du sultan Mehmed IV. – Éd. Corinne Thépaut-Cabasset. – Paris. – 2007.

10. Uluçay M.Ç. Padişahların kadınları ve kızları. – İstanbul: Ötüken, 2012.

11. Vandal A. Les Voyages du Marquis de Noitel (1670–1680). – Paris. – 1900.

Віктор Сандуляк

(м. Хотин)

МОСТИ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ НА ІКОНОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ XVII–XIX ст.

У статті висвітлено еволюцію будівництва мостів Хотинської фортеці відповідно до іконографічних джерел XVII–XIX ст.

Ключові слова: міст, іконографічні джерела, рукописні плани.

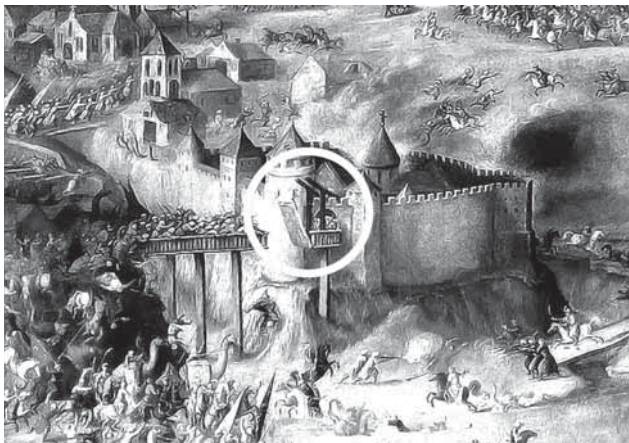
Перше відоме іконографічне джерело, на якому є зображення мосту Хотинської фортеці – це гравюра італійця Джакомо Лауро (1583–1650) «*Bellum inter Polonum et Turcam anno domini MDCXXI*» [1. С. 7]. Вона датована 1624 роком і на ній дуже схематично зображено міст біля замку. Зображення без деталей, але завдяки йому ми можемо говорити про загальну схему розташування замкового мосту в першій половині XVII ст. На той час він був перекинутий через рів, частина якого була забудована на початку XVIII ст. та вів до воріт влаштованих у східному оборонному мурі. «Обыкновенно перед воротами находится ров. До XIII в. через него перебрасывался деревянный мостик, несомненно съёмный, который убирался при приближении неприятеля» [3. С. 528], а переважно «ворота помещаются между двумя башнями...» [3. С. 526]. Саме це ми і бачимо на гравюрі Лауро. Якою була конструкція мосту – визначити неможливо.

Наступним іконографічним джерелом кінця XVII початку XVIII століття, на якому зображено замковий міст, є полотно голландця Яна ван Густенбурга (1647–1733) «*Die Schlacht von Chocim 1621*» [1. С. 9]. На ньому міст, який перекинутий через рів, зображено більш детально. На картині зображено, мабуть, п'ять, а може і шість опор, ймовірно кам'яних, тому що їхні залишки можна бачити і в наш час. Один проліт цього мосту зображено підйомним «...подъемные мосты появляются в XIII в., а тип такого моста устанавливается лишь в XIV в.» [3. С. 517]. Сам міст, швидше за все, був дерев'яним на кам'яних опорах, та десь втричі нижчим від замкових мурів. Зображення Хотинського замку з мостом на полотні Густенбурга ще раз підтверджує, що вхід у замок, на той час,

був влаштований у південній частині східного оборонного муру, між Південно-східною та Східною баштами замку.

На іконографічних джерелах, що датуються 1673–1676 роками, таких як аквафорта (*різновид гравюри*) Йогана Бенцгаймера «*Delineatio insygnis Victoriae, ab exercitu Polonico Lithuanicoq, prope Chocim à Turcis reportatae d. XI Novemb. Ad. MDCLXXIIIa*» [1. С. 12–13], аквафорта невідомого автора (можливо Йоган Бенцгаймер) «*Die Berühmte Pohnlische Victorie wieder dem Türcken bey Chocim 1673*» [1. С. 14] та аквафорта невідомого автора «*Plan du Camp de Chotzchim*» [1. С. 16] також є зображення замкового мосту, але вони дуже схематичні.

Наступними джерелами 1674 року, на яких є зображення замкового мосту – це мідерити голландця Ромейна де Хооге (1645–1708) на основі малюнка Францішека Граати-молодшого «*Genuina delineatio intraualloruin Arcis Chotimensis*» [1. С. 17] та «*Plan exact des fortifications du Château de Choczim sur le Niester*» [1. С. 18]. На них чітко зображено п'ять опор мосту, на яких влаштовано, швидше за все, дерев'яний міст з поручнями. Як і на картині Яна ван Густенбурга, так і на мідеритах Ромейна де Хооге, одна з частин мосту зображена піднятою.

Рис. 1. Зображення замкового мосту на фрагменті картини Андреаса Стеха та Фердінанда ван Кесселя «*Dextera Domini Percussit Inimicum*»

Відомо, що в замках застосовувалися різні типи підйомних мостів. Так, у тому випадку, коли зовнішня частина мосту була нерухомою, останній відрізок був рухливий. Він влаштований так, «... что его пластина может поворачиваться вокруг оси, закрепленной у основания ворот, разрывая мост и закрывая ворота» [5]. Для приведення в рух підйомного мосту служили пристрої, як на самих воротах, так і з їх внутрішньої сторони. Міст підіймався вручну, за допомогою канатів або ланцюгів, що проходять через блоки в шлицях стіни. Для полегшення роботи можуть застосовуватися противаги. Ланцюг через блоки може «...идти на ворот, находящийся в помещении над воротами. Этот ворот может быть горизонтальным и вращаться рукоятью, или вертикальным, и приводится в движение с помощью горизонтально продетых сквозь него балок» [5]. Інший спосіб підйому моста – це важіль. «Через шлицы в стене продеты качающиеся балки, внешний конец которых цепями соединяется с передним концом пластины моста, а на заднем внутри ворот крепятся противовесы» [5]. Ця конструкція полегшує швидкий підйом мосту. І, нарешті, пластина мосту може бути влаштована за принципом коромисла. Зовнішня частина пластини, повертаючись навколо осі біля основи воріт, закриває прохід, а внутрішня, на якій вже можливо, знаходилися нападники, йде вниз, в так звану «вовчу яму», невидиму, поки міст опущений. Такий міст називають «опрокидывающимся (Kippbrücke) или качающимся (Wippbrücke)» [5]. Та в Хотинському замку, як на картині Яна Ван Густенбурга, так і на мідеритах Ромейна де Хооге, зображено рухливий відрізок мосту не останній, який при підйомі закриває ворота, а передостанній.

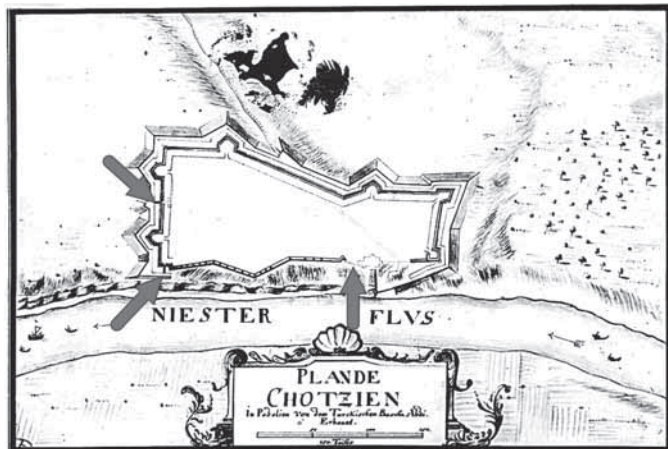
Ще одним іконографічним джерелом, на якому зображено міст біля Хотинського замку, є картина Андреаса Стеха та Фердинанда ван Кесселя «*Dextera Domini Percussit Inimicum*» [1. С. 20–21] (рис. 1), яка була намальована, швидше за все, на основі мідеритів Ромейна де Хооге у 1674–1679 роках. На ній зображено рухливу частину мосту замку з підйомним механізмом. Його конструкція зовсім відрізняється від конструкції підйомного механізму зображеного на мідеритах Ромейна де Хооге, зате більш схожа на конструкцію, зображену на картині Яна Ван Густенбурга.

Опис подібної конструкції підйомного мосту є у книзі відомого англійського науковця Еварта Окшотта «Лицар і його замок. Середньовічні фортеці і облогові споруди». За його словами це: «Открытый подъемный мост... Мост прикреплен цепью к двум мощным горизонтальным брусам, каждый из которых шарнирами соединен с верхушками вертикально врытых в землю столбов. Цепи, прикрепленные к краям моста, другими своими концами крепились к наружным концам горизонтальных брусьев, к противоположным же их концам были прикреплены грузы, уравнивавшие тяжесть моста. Эти задние концы отягощенных горизонтальных брусьев цепями соединялись с лебедками. Поскольку отягощения уравнивали вес моста, поднять его легко могли два человека» [4. С. 206]. Як ми бачимо, дана конструкція підйомного мосту використана в барбакані, де вертикальні потужні стовпи зариті в землю, а в нашому випадку, вертикальні стовпи зображені прямо на мості, тому виникає питання як вони були закріплені. До того ж на картині Андреаса Стеха та Фердинанда ван Кесселя зображено лише чотири кам'яні опори, а не п'ять, як на інших іконографіях, що ще більше послаблює конструкцію мосту, беручи до уваги його довжину. Тому залишається лише здогадуватись, якою насправді була конструкція замкового підйомного мосту.

Відомо, що Хотинський замок наприкінці XVII ст. зазнав значного руйнування. Особливо була пошкоджена його південна частина, де знаходився замковий міст. Це підтверджує «План укріплень Хотинського замку 1690 року» (з колекції Несвіжського замку князів Радзивілів). В такому стані він перебував до підписання Прутського мирного договору 1711 року, відповідно до якого фортеця Хотин перейшла в підпорядкування Османській імперії.

Наступні джерела, на яких є зображення мостів Хотинської фортеці – це рукописні плани, що датуються XVIII–XIX ст. Найбільш ранній з них, називається «*PLAN DE CHOTZIEN In Podolien Von dem Turckischen Bascha Abdi Erbanet*» [1. С. 26] (рис. 2), він немає датування. На ньому зображено Хотинський замок у складі фортеці бастионного типу, яка була збудована турками в 1713–1718 роках, тому він намальований, ймовірно, не пізніше 1720 року. Цікаво, що на цьому плані на місці, де знаходився замковий

міст, зображено п'ять кіл неправильної форми, з'єднаних між собою. Мабуть, так невідомий автор зобразив кам'яні опори, але чи існував тоді міст, невідомо. На цьому плані є зображення ще двох мостів у новій фортеці, збудованій османами. Один міст – біля Бендерської брами, інший, зображений на схід від Кам'янецької брами. Де було влаштовано цей міст і чи існував він взагалі – відповідь можуть дати лише подальші дослідження.

Рис.2. Зображення мостів на рукописному плані «PLAN DE CHOTZIEN In Podolien Von dem TurcKischen Bascha Abdi Erbanet» (не пізніше 1720 року)

Наступний відомий рукописний план, це – «*Plan de Choczin nouvellement fortifié par les Turcs sur La frontière de Pologne Levé par le Sr. de Bonne Levay Ingenieur en chef et major de l'artillerie du Royaume de Pologne en l'année 1720*» [1. С. 28] (Автор сер де Бонн Лева, головний інженер і офіцер артилерії Польського Королівства, 1720 рік). Він цікавий тим, що на ньому є зображення чотирьох мостів, які розташовані на території нової фортеці. Один з них, а саме міст біля Бендерської брами – зображений на попередньому плані, а ось три інших з'являються вперше. І якщо міст біля Яської брами ідентифікувати не важко, то існування двох інших викликає багато запитань. Один міст автор зобразив у північній ділянці

ескарпового рову нової фортеці, а інший, біля західного оборонного муру замку (швидше за все між Західною (Комендантською) та Північною баштами замку). Питання існування цих двох мостів потребує подальшого дослідження.

На наступному плані під назвою «*Plan de Chotzin*» [1. С. 27], створеного Іоганном Максиміліаном Георг фон Фюрстенгофом не пізніше 1732 року, на місці, де знаходився замковий міст, зображено чотири кола, а на місці п'ятого кола з боку замку (зображеного на попередньому плані) автор намалював стіну. Щоб відповісти випадково це чи ні, потрібні подальші дослідження, адже, можливо саме тоді було здійснено якусь перебудову, що стосується залишків замкового мосту, які ми бачимо сьогодні.

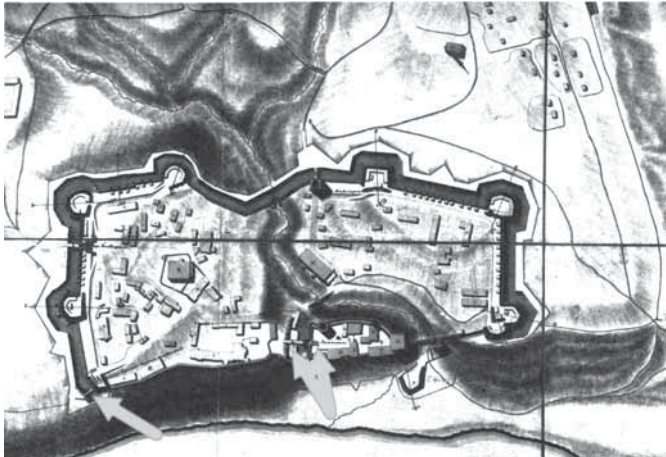
Рис.3. Зображення ділянки, де був міст до руйнування замку наприкінці XVII ст. на рукописному плані «Plan de la Ville de Chockzin prise sur les Turcs par les Russes sous les Ordres du Marechal Munnich l'An 1739»

На плані Фюрстенгофа, також є зображення мостів, влаштованих у турецькій фортеці. Як і на попередньому плані, автор позначив мости біля Бендерської та, швидше за все, біля Яської брам, а також є зображення вже відомого нам мосту на схід від Кам'янецької брами.

Наступні іконографічні джерела, що містять інформацію яка нас цікавить – це рукописні плани, створені інженер-майором Даніїлом де Боскетом в серпні 1739 року, що має назву «*План главной крепости Хотинской в Молдаве 19 августа 1739 г.*» [1. С. 31]

та листопаді 1739 року під назвою «План Хотинської крепости с минами для подрывания» [1. С. 32–33]. Ці плани цікаві тим, що на них ми вперше бачимо Міст через потік, що з'єднує південну та північну частини нової фортеці. На цих планах, також є зображення, вже відомих нам мостів біля Бендерської та Яської брам.

Уваги заслуговують рукописні: план «*Plan de la Ville de Chockzin prise sur les Turcs par les Russes sous les Ordres du Marechal Munnich l'An 1739*» [1. С. 29] та план «*Plan de la Ville de Chockzin prise sur les Turcs par les Russes sous les Ordres du Marechal Munnich l'An 1739*» [1. С. 30] (рис. 3), створених після 1739 року невідомими авторами. На обох планах зображення тієї ділянки, де був замковий міст до руйнування замку наприкінці XVII ст. дуже незвичайне, особливо на останньому. На місці кам'яних опор мосту зображено, швидше за все, триярусні башти з бійницями. На обох планах відсутній південний оборонний мур та південна башта, зображення яких є на рукописному плані Бонн Лева 1720 року. Ймовірніше за все, автори прийняли кам'яні опори замкового мосту за бойові башти, тому що, як бачимо з цих планів, простір між ними був на той час замуrowаний, завдяки чому утворився єдиний об'єм з замком. Це також підтверджено археологічними дослідженнями.

Рис.4. Фрагмент рукописного плану невідомого автора під назвою «План Хотинської крепости, 1807 г.»

Для розгляду пропонується, також, фрагмент рукописного плану невідомого автора під назвою «*План Хотинской крепости, 1807 г.*» [3. С. 91] рис. 4), на якому вперше зображено внутрішній та зовнішній мости з північного та південного боків Південної башти замку, збудованої турками на початку XVIII ст. Ці мости існують і в наш час, тільки зовнішній міст, на той час, був трохи довший ніж сьогодні. Це тому, що на плані він опирається на контрескарпову стіну (з контрфорсами), яка знаходиться на місці, де зараз влаштована дорога, тому зовнішній міст на даний час коротший. Та завдяки цьому плану, (а також іншим) можна пояснити те, чому він має дві кам'яні опори, одна з яких знаходиться на невеликій відстані від сучасної (пізнішої) ескарпової стіни.

Також, на цьому фрагменті плану зображено ще один міст на південь від Кам'янецької брами. Щоб з'ясувати чи це новий міст, чи вже відомий нам із попередніх планів 1720-х років, потрібні додаткові дослідження.

Цікаву інформацію ми отримуємо з російського рукописного плану «*Планъ Хотинской Крепости съ показаніем работъ произведенныхъ въ 1812 году на приведенія ея въ оборонительное состояніе*» [1. С. 84–85], створеному 30 березня 1813 року інженер-поручиком Гожановим. Відповідно до його легенди та зображень можна припустити, що в 1812 році росіянами були проведені масштабні будівельні роботи, що стосуються як замку, так і нової фортеці.

Отже, по-перше, на цьому плані ми бачимо «*Дефелированной люнетъ предъ бендерскими воротами*» позначений латинською літерою «С», а перед ним міст. По-друге, на плані Гожанова є також зображення ще одного, раніше невідомого мосту, який позначений латинською літерою «U» – «*Мостъ при батардо и водопроводные Трубы*». Слово *batardeau* в перекладі з французької означає – тимчасова гребля, а відповідно до зображення цей міст має спільний об'єм з Баштою над потоком та ескарповою стіною зі західного боку, які і виконували, мабуть, роль греблі. По-третє, відповідно до цього ж плану між «V» та «VI» бастіонами вперше з'являються «*Рускіе*» ворота та міст перед ними. По-четверте, також, завдяки легенді плану 1813 року, нам стає відомо, що Міст через потік, який

позначений латинською літерою «W», на той час був «Каменній мость через рывину».

Наступний рукописний «План Хотинской Крѣпости съ показаніем произведенныхъ въ прошломъ 1813 году Фортификаціонныхъ и Цивильныхъ работъ» [1. С. 86–87] (один з трьох авторів – інженер-поручик Чернишов) був намальований 7 березня 1814 року. Він дає нам цікаву інформацію стосовно конструкції трьох мостів нової фортеці. З його легенди ми дізнаємося, що Міст через потік, який на плані позначений латинською літерою «I» – це «Мость Каменній на Аркѣ разделяющий Крѣпость на 2-е части». Завдяки цій інформації можна стверджувати, що Міст через потік, який нині має дерев'яний проліт, на початку ХІХ ст. повністю був кам'яним. Міст біля Башти над потоком позначений латинською літерою «K» – це «Мость Дерев'янной на столбахъ уботардо», а міст перед Бендерською брамою, який позначений латинською літерою «D» – «Дерев'янной мость предъ Бендерскими воротами вновь построенному».

Інші відомі рукописні плани, датування яких починається 1815 роком і закінчується 1855 роком нової інформації, що стосується мостів Хотинської фортеці, не несуть. Слід тільки зауважити те, що починаючи з плану 1834 року, що має назву «Планъ Хотинской Крѣпости съ показаніем произведенныхъ работъ въ теченіи прошлаго 1833-го года» [1. С. 92–93] зображена нова контрескарпова стіна навпроти замку. Можна припустити, що саме через це з того часу зовнішній міст Південної (В'їзної) башти замку став коротший (в такому вигляді існує і сьогодні).

Беручи до уваги вищевикладене, можна стверджувати, що в Хотинській фортеці впродовж ХV–ХІХ ст. було збудовано, зруйновано, реконструйовано, відновлено понад десять мостів ...

Джерела та література:

1. Буйновська Є., Позняков Д. Іконографічні джерела з історії Хотинської фортеці: гравюри, карти, плани. – Камінець-Подільський: ФОП Буйницький, 2018. – с. 103.

2. КОМПЛЕКС СООРУЖЕНИЙ КРЕПОСТИ XIII-XVIII вв.. Памятник архитектуры Яские ворота XVIII в. Том III. Историческая справка и Иконографический материал – К.: Украинский

спеціальний научно-реставраційний проектний інститут «УКРПРОЕКТРЕСТАВРАЦІЯ» 1980. Ф.13. – 72 с;

3. Огюст Шуази. Історія архітектури. Том II. Перевод с французького Е.Г. Денисової. М: 1937. – С. 528.

4. Окшотт. Э. Рыцарь и его замок. Средневековые крепости и осадные сооружения / Пер. с англ. А. Н. Анваера. – М.: ЗАО «Центр-полиграф», 2007. – 206 с.

5. Устройство средневекового замка. Вернер. Meyer, Erich lessing. Deutsche ritter – Deutsche Burgen. Munchen, 1976 Устройство средневекового замка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://meteleva.ucoz.ru/blog/2009-01-25-3> – Заг. з екрану.

Руснак Олександр, Ільків Микола

(м. Чернівці),

Головльов Микола

(м. Хотин)

ПЕЧАТКА ХОТИНСЬКОЇ РОТИ ЖАНДАРМІВ

У статті вперше проаналізовано нещодавно знайдений краєзнавцями Хотинщини сфрагістичний матеріал – печатку хотинської роти жандармів. Підрозділи жандармерії діяли у краї в період румунського правління (1918-1940 рр.). Але оскільки, у даному випадку, ми маємо справу саме з ротою жандармів, то це дає можливість продатувати артефакт часом між 1918 р. і 1929 р.

Ключові слова: *металева печатка, жандармерія, Хотинщина.*

Однією з нещодавно знайдених краєзнавцями на Хотинщині сфрагістичних пам'яток міжвоєнного періоду є печатка хотинської роти жандармів.

Печатка круглої форми, бронзова. Тіло печатки у вигляді низького циліндра діаметром 3,02-3,08 см і висотою 1,03 см; стрижень низький із квадратним перетином (0,77×0,71 см); загальна висота виробу – 1,68 см; вага – 38,5 г. По колу нанесено заглиблений напис: «ROMANIA * COMPANIA JANDARMI HOTIN*» (РУМУНІЯ * РОТА ЖАНДАРМЕРІЇ ХОТИН *); по центру – герб.

Жандармерія – особливий вид державної поліції, організованої на військових засадах. У середньовіччі жандармами називали дворян, які служили у лейбгвардії

Фото 1. Печатка хотинської роти жандармів

французьких королів. З XV ст. слово «жандарм» замінило колишню назву «рицар» і поширилося на всіх добре озброєних вершників, незалежно від того чи були вони дворянами, чи простолюдинами. Вперше для спостереження за збереженням порядку в армії та всередині держави корпус жандармів був сформований 1791 р. у Франції. Вони повинні були сприяти затриманню і супроводженню волоцюг, арештантів, контрабандистів, набору рекрутів тощо. У разі потреби подавали збройну допомогу місцевій владі при виконанні розпоряджень уряду. При арміях були особливі жандармські команди, які виконували обов'язки військової поліції, а під час бою перебували за бойовими лініями для збору й відправлення поранених і повернення в стрій придатних до бою. Поступово назва «жандарм» почала застосовуватися в інших державах, витіснивши колишні назви земських егерів, земських рейтарів, поліцейських гусарів, поліцейських драгунів тощо. Так жандармерія стала особливим видом державної пішої та кінної поліції, що мала військову організацію [2].

Румунська жандармерія була створена 3 квітня 1850 р., коли господар Грігоре Александру Гіка підписав Закон про реформування корпусу слуг у жандармів. Цим законом було оформлено правовий статус жандармерії, встановлено принципи її організації та функціонування [9, р. 5]. На Хотинщині ж румунські жандарми з'явилися після встановлення у краї румунської влади не раніше кінця 1918 р. і діяли аж до 1940 р. Процес створення та діяльності жандармерії у Хотинському повіті регламентувався королівським декретом № 1198 від 1 червня 1918 р. «Закон про організацію сільської жандармерії», відповідно до якого структура румунського Корпусу жандармерії (за військовим зразком) включала бригади, полки, батальйони, роти, взводи, секції та жандармські пости [9, р. 9]. Очевидно, саме на той час була організована рота жандармерії у Хотині. Після створення 15 листопада 1920 р. десятого Чернівецького жандармського полку, крім інших, до його складу ввійшла і рота жандармів м. Хотин [8, р. 144, 153].

Враховуючи досвід європейських країн, румунський парламент 23 березня 1929 р. прийняв новий Закон про організацію сільської жандармерії [5, с. 31]. Згідно з ним і Статутом сільської жандармерії від 20 липня 1929 р., сільська жандармерія визначалась як:

«військово-організований корпус, створений з метою нагляду у сільських громадах за дотриманням громадської безпеки та виконанням інших покладених законодавством обов'язків із підпорядкуванням Міністерству внутрішніх справ, а також органам місцевої влади у визначених випадках» [10, р. 353]. Як військові, жандарми були підконтрольні також Міністерству війни (надалі перейменовано у Міністерство національної безпеки). Цим законом також створено нову організаційну ланку управління жандармерією із центром у Бухаресті – Генеральний інспекторат жандармерії [7, р. 52-53]. Ліквідовувалися жандармські бригади й полки, а роти перейменовувалися у жандармські легіони [5, с. 31]. Станом на листопад 1941 р., наприклад, командиром хотинського жандармського легіону був майор Т. Драгулеску [6, с. 159]. Отже, діяльність роти жандармерії у Хотині мала бути завершена не пізніше 1929 р. Таким чином, печатка була у використанні орієнтовно з 1918 до 1929 р.

З матеріалів першого румунського перепису відомо, що на початку міжвоєнного періоду в сільській частині Хотинського повіту несло службу 59 жандармів. По одному в таких населених пунктах: Баламутівка, Баласінешть, Балківці, Старі Бедражі, Бричани-Торг, Бурленешть, Бузовиця, Кельменці, Чепелеуць, Клішківці, Коболчин, Колікеуць, Коржеуць, Кормань, Котелеве, Керстенці, Данківці, Динівці, Доляняни, Дрепкеуць, Єдинці, Гліна, Грамешти (нині – Ржавинці), Грімешть, Грозинці, Грушівці, Гріноуць (нині – Грінауць-Молдова), Янівці (нині – Іванівці), Ларга, Ленківці, Липкани-Торг, Ломачинці, Лопатнік, Мамалига, Михалкове, Хедереуць, Непоротове, Несвоя, Новоселиця, Новоселиця-Торг, Окниця, Перерита, Рашків, Рингач, Романківці, Рукшин, Санківці, Сокиряни-Торг, Селище, Стальнівці, Шебутинці, Шірауць де Жос (нині – Шірауць), Тарасівці, Трінка, Требісеуць, Вашківці, Рєстя-Атачь, Зарожани, Зелена.

Підрозділам жандармерії на Хотинщині доводилося стикатися із агентами «Закордоту» (скорочення від російського «закордонный отдел») – глибоко законспірованого відділу ЦК КП(б) України, аналогічного за своїми функціями органам розвідки і контррозвідки [3, с. 3-4]. У «Виписці з доповіді про роботу закордонного відділу ЦК КП(б)У за липень-серпень 1921 року» ідеться, що й

у Хотинському повіті «проведено багато нальотів на жандармські пости, волосні правління, на окремих агентів Сигуранци» тощо [3, с. 146]. За даними румунських дослідників, підтверджується факт нападу 29 липня 1921 р. групи з близько 60 озброєних та оснащених осіб, яка обстріляла пости роти жандармерії м. Хотин (один із них у Данківцях). У цій сутичці загинув солдат Іон Шородок. Подібний випадок трапився 23-24 січня 1922 р., коли було завдано нападу на пост жандармів у Динівцях (теж роти жандармів Хотина). Тоді загинув капрал Істрате Георге. У червні 1922 р. більшовиками, які перейшли Дністер був вбитий лейтенант Філіп Еміліан – командир взводу жандармів м. Новоселиця (рота жандармів м. Хотин), а 22 вересня 1922 р. загін Л. Кожухару розгромив Сокирянський жандармський пост [4, с. 180].

Але частіше жандарми мали справу з місцевим населенням – допомагали фіскальним органам збирати податки, нерідко вдавалися до насилля [6, с. 159]. Кілька разів роту жандармів Хотина румунському уряду доводилося застосовувати для придушення селянських виступів у регіоні. Зокрема, маємо приклади 1929-1930 рр. у селах Непоротове, Рухотині та Новоселиці (нині Кельменецького р-ну Чернівецької обл.) [1, с. 215].

Джерела та література:

1. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина: Історичний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 464 с.
2. Жандармы // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1894. – Т. XI. – С. 717.
3. «Закордот» в системі спецслужб радянської України: Збірник документів. – К., 2000. – 212 с.
4. Нариси з історії Північної Буковини. – К.: Наукова думка, 1980. – 340 с.
5. Торончук І. Ж. Румунська жандармерія на Буковині у міжвоєнний період (1918-1940 рр.) // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2011. – Вип. 578: Правознавство. – С. 29-35.
6. Хотинское восстание (Сборник документов и материалов). – Кишинев: Штиинца, 1976. – 412 с.

7. Andreescu A., Munteanu N., Burcin O. Andronie V. Istoria jandarmeriei Române. – București, 2005. – 260 p.

8. Bobocescu V. Momente din istoria Ministerului de Internre. – București, 1998. – 476 p.

9. Jandarmeria Română. 161 ani de istorie. În slujba legii, ordinii și siguranței publice. – Editura Ministerului Administrației și Internelor. – 40 p.

10. Mihalache V., Suciu I. Din istoria legislației jandarmeriei Române. – București, 1995. – 608 p.

Віталій Калініченко, Віктор Грига
(м. Чернівці)

ЗАЛІЗНА ШПОРА З МАТЕРІАЛІВ ДОСЛІДЖЕНЬ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 2019 р.

Стаття присвячена введенню до наукового обігу, детальному аналізу та типологізації залізної шпори – рідкісного предмета спорядження верхового коня, котра була виявлена при обстеженні берегів р. Дністер у підніжжі Хотинської фортеці. Авторами здійснено її конструктивно-морфологічний аналіз. У результаті отримано нові матеріали для вивчення військової справи в історії Хотинської фортеці у XV-XVII ст.

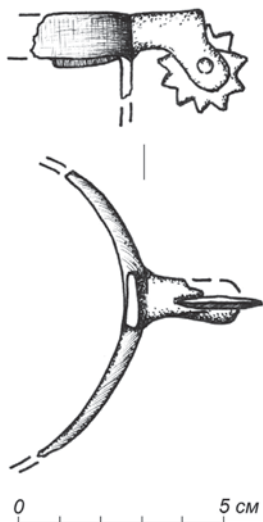
Ключові слова: Хотинська фортеця, замок, археологічні дослідження, військова справа, шпора.

Предмети озброєння – одна із найбільш важливих і яскравих категорій знахідок епохи пізнього середньовіччя-нового часу. Вони є цінним джерелом для дослідження цілої низки питань з минулого населення Центральної та Південно-Східної Європи. Їх вивчення дозволяє проаналізувати військову культуру середньовічного населення, реконструювати етапи та шляхи потрапляння різних категорій предметів озброєння на окремі території, взаємозв'язки та взаємовпливи, отримати інформацію про регіональні особливості використання зброї тощо. До того ж предмети озброєння подекуди виступають важливим хронологічним індикатором, який на основі видових характеристик та супровідного матеріалу дає змогу відповісти на низку питань з військово-політичної історії населення різних регіонів. Важливість предметів озброєння, особливо тих видів, які зустрічаються порівняно рідко, зростає для територій, де вони раніше були невідомі або їх знахідки були поодинокими. Показовими у цьому відношенні виступають терени Пруто-Дністровського межиріччя, де за останні роки було знайдено значну кількість різних типів зброї. Особливу цінність несуть предмети озброєння, виявлені на пам'ятках другої половини XIII-XVII ст. Дослідження старожитностей цього часу за останні роки дозволяє стверджувати,

що території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра є одним із унікальних регіонів в контексті вивчення матеріальної та духовної культури населення, яке тут мешкало. Особливо важливим та водночас недостатньо вивченим на сьогодні періодом в історії регіону у військовому аспекті є епоха XV-XVII ст., тому дослідження старожитностей зазначеного часу є актуальним та необхідним. Серед цих пам'яток на особливу увагу заслуговують ті, матеріальна культура яких була надзвичайно різноманітною та, в певній мірі, унікальною, що й зумовило їх статусність на території регіону та вагоме значення для реконструкції процесів і подій середньовічного минулого.

До таких пам'яток відноситься Хотинська фортеця – одна з еталонних пам'яток оборонної архітектури, всебічне вивчення якої можливе тільки на основі комплексного використання писемних, іконографічних, археологічних та архітектурних джерел. Упродовж багаторічних досліджень вдалося з'ясувати основні віхи її історичного минулого [2, С. 355-360; 3, С. 92-105; 4; 5, С. 54-70; 6, С. 29-39]. Водночас чимало аспектів залишаються нез'ясованими чи дискусійними й, відповідно, продовжують бути актуальними для подальших наукових досліджень. Порушити нові питання, ґрунтовніше пізнати тисячолітню історію Хотинської фортеці дозволяють матеріали археологічних досліджень, примножуючи джерельну базу з кожним польовим сезоном. Детальному аналізу та введенню до наукового обігу однієї з найбільш яскравих категорій знахідок спорядження верхового коня, а саме залізної шпори присвячена дана стаття. Необхідно відзначити, що шпори були постійним атрибутом вершників та ознаки їхнього рицарського рангу й гідності. Зміна їх форми протягом різних епох була зумовлена розвитком тактики ведення кінного бою та з метою точнішого керування конем.

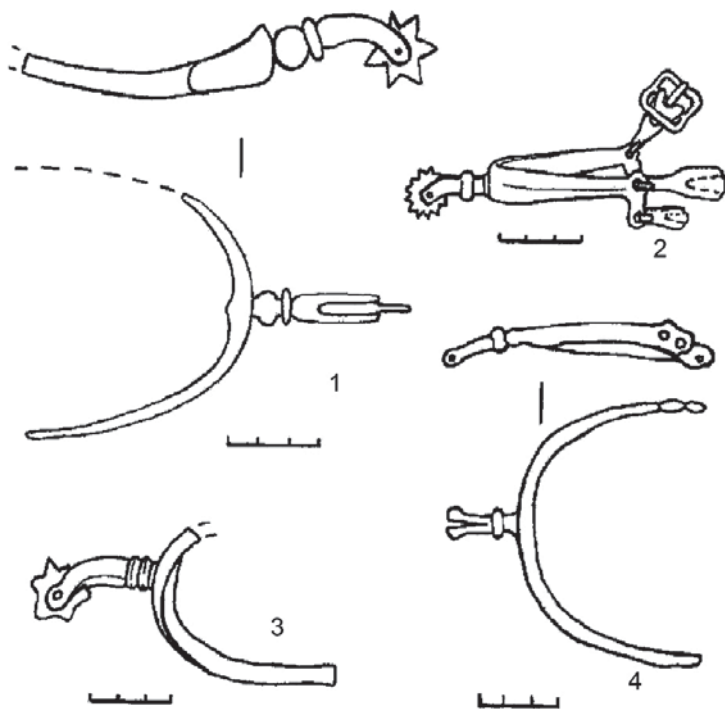
Шпора (рис. 1) була виявлена у 2019 р. при обстеженні берегів р. Дністер у підніжжі Хотинської фортеці. Її стан збереження задовільний. Виріб пошкоджений та коризований. Шпора збереглася на половину (відсутні петлі для кріплення ременів, а також частина бокового кріплення колесика-зірочки). Її конструктивно-морфологічні параметри наступні: збережена довжина – 5 см, довжина найбільшої скоби – 3,7 см, довжина найменшої скоби – 3,2 см,

**Рис. 1. Залізна шпора
з Хотинської фортеці**

ширина обох скоб – 1-1,3 см, товщина скоб – 0,2-0,3 см, параметри пошкодженого козирка в надп'ятковій частині – 1,5×0,3 см, довжина шипової частини (повністю) – 3,1 см, довжина тримача колесика-зірочки – 2,6 см, параметри заклепки – 0,3-0,4 см, збережена товщина тримача колесика-зірочки – 1,3 см, товщина одного боку тримача – 0,3 см, довжина пошкодженого колесика зірочки – 2 см, товщина – 0,1-0,2 см, збережена маса виробу – 25,3 г.

За типологією Ю. Бохана подібного типу шпори відносяться до групи IV [1, С.260]. Однак, необхідно відзначити, що за зовнішнім виглядом та окремими конструктивно-морфологічними параметрами вони схожі з групою III (варіант В), котрі використовувалися в XVI ст. гусарами, тому за окремими аспектами їх можна вважати парадними, без орнаментики. В Речі Посполитій гусарські шпори побутували до середини XVII ст., після чого були витіснені шпорами західноєвропейських типів (рейтарські та кірасирські), котрі мали вигнутий тримач колесика-зірочки. Подібного типу шпори фігурують і в писемних джерелах як «остроги німецькі» поряд з гусарськими та козацькими. Шпора з Хотинської фортеці відноситься до групи IV. Для цієї групи характерний короткий шип, який різко вигнутий вниз, плавні проєкції дуг (типологічне зближення з групою III), дуги скоб плавно потовщені, наявне закріплене колесико-зірочка. Шпори подібного типу, за думкою Ю. Бохана з'явилися, очевидно, в XV ст., які еволюційно походять від групи I та групи III [1, С. 260-261]. Очевидно, що шпора з Хотинської фортеці відноситься до перехідного варіанту, на що вказує коротка довжина шипа, відсутність на шпорі орнаментики тощо. Схожого типу шпори були знайдені в мм. Ліда (рис. 2, 1), Друцьку (рис. 2, 2), Кричеві (рис. 2, 3) та с. Креві (рис. 2, 4) (Республіка Білорусь).

Рис. 2. Аналогії шпор з території Білорусі:
1 – м. Ліда, 2 – м. Друцьк, 3 – м. Кричев, 4 – с. Крево
(за Ю. Боханом).

Таким чином, під час археологічних досліджень Хотинської фортеці та обстежень схилів біля р. Дністер у підніжжі фортеці у 2019 р. було виявлено надзвичайно важливу знахідку, котра стосується спорядження вершника та верхового коня, а саме шпору, яка за конструктивно-морфологічними параметрами відноситься до XVI – XVII ст. та є важливою знахідкою для вивчення військової історії Хотинської фортеці в означений період.

Джерела та література:

1. Бохан Ю.М. Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст. – Мінск: УП Экаперспектыва, 2002. – 336 с.

2. Масан О. Хотинський замок – визначна пам'ятка середньовічної молдовської архітектури // *Suceava. Anuarul complexului muzeal Bucovina*. – 2004-2005-2006. – Vol. XXXI-XXXII-XXXIII. – С. 355-360.

3. Мисько Ю. З історії Хотинської фортеці // ПССІАЕ. – Чернівці–Вижниця: Черемош, 2011. – Т. 2(32). – С. 92-105.

4. Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці: факти, легенди, гіпотези. – Хотин, 2011. – 128 с.

5. Пивоваров С. Археологічні дослідження та реставраційні роботи в Хотинській фортеці // ПССІАЕ. – 2011. – Т. 1(31). – С. 54-70.

6. Тимошук Б. О. Середньовічний Хотин // *Археологія*. – 1977. – Вип. 22. – С. 29-39.

Микола Ільків, Віталій Калініченко
(м. Чернівці)

РУХОМИЙ МАТЕРІАЛ З РОЗКОПОК МЕЧЕТІ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 2019 р.

Стаття присвячена введенню у науковий обіг та короткій характеристиці археологічних знахідок із розкопок решток мечеті на території Хотинської фортеці. Виділено матеріали пізнього палеоліту, енеоліту, середньовіччя і нового часу.

Ключові слова: Хотинська фортеця, мечеть валіде-султан, трипільська культура, слов'яно-руський час.

Археологічні дослідження на території Хотинської фортеці у 2019 р. проводилися на п'яти ділянках, зокрема у центрі південної частини Нової фортеці, на південь від розкритих у 2004-2006 рр. руїн мечеті XVIII ст. (фото 1). Під час досліджень 2018-2019 рр. було доведено, що мечеть була значно більшою,

ніж це вважалося раніше. Вона має складну архітектурну історію і потаємний підземний хід у західній частині, скласти повну уяву про які стане можливим лише після дослідження решток споруди на всій її площі.

Для з'ясування стратиграфії, а також відстеження продовження східної стіни мечеті (під бровкою між розкопами 2018 й 2019 рр.) вздовж східного краю розкопу продовжено на південь траншею 2018 р. Стратиграфічна колонка західного борту траншеї в межах приміщення II виглядає наступним чином: 1) 0-0,05 м – дерновий шар;

Фото 1. Хотинська фортеця. Руїни мечеті. Ділянки досліджень 2004-2006 рр. (ліворуч) та 2018-2019 рр. (праворуч)

2) 0,05-0,55 м – темно-сірий суглинок з інтенсивним включенням будівельних решток; 3) 0,55-0,75 м – попелистий шар сіро-чорного забарвлення; 4) 0,75-1,10 м – чорний суглинок; 5) від 1,10 м – жовто-сірий суглинок (лес). У південно-західній частині розкопу досягнуто материка, в північно-східній частині розкопу, при тому ж рівні заглиблення материка не досягнуто.

Це пов'язано, очевидно, із природним схилом мису в північно-східному напрямку, який було частково знівельовано для вирівнювання майданчика для будівлі. Культурний шар тут досліджений не на всю глибину, щоб не пошкодити розкриті кам'яні мурування мечеті.

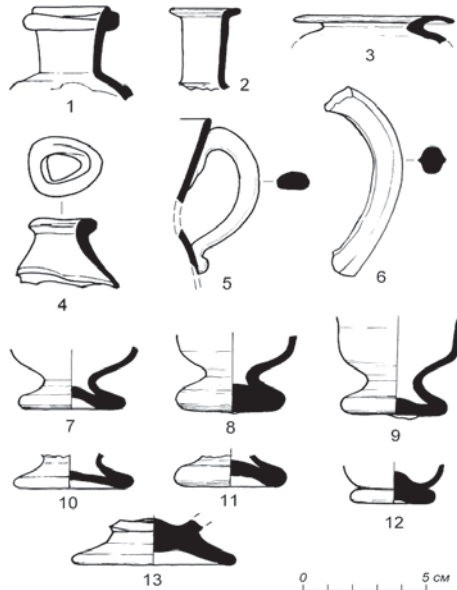
Темно-сірий суглинок з будівельними рештками містив найбільшу концентрацію рухомого матеріалу й датується Новим часом. Окремих об'єктів чи прошарків у ньому не зафіксовано, за винятком скупчення цеглин на пісковій підсипці (до 2-3 см) на окремих ділянках.

Концентрація фрагментів керамічного посуду у порівнянні з іншими ділянками на території Нової фортеці порівняно незначна, що може бути пов'язане з культовим характером самої будівлі й підтриманням чистоти. Виділяються дві групи посуду: сіродимлений і світлоглиняний. Перший представлений фрагментами: горщиків з майже вертикальними вінцями, широко опуклими боками і утором на денці, миски, миски-покришки глечика, чайника чи рукомийника, цідилка. Вони орнаментовані горизонтальними прокресленими лініями, різними відбитками коліщатого штампуга та пролискованими смугами. Окремі екземпляри світлоглиняної кераміки орнаментовані опискою або частково покриті поливою зелених відтінків.

Крім керамічного виявлено також фрагменти посуду з напівфаянсу, порцеляни та скла. Перші дві групи представлені дрібними нечисленними фрагментами. Зокрема присутні уламки чаш китайського походження, виконаних у стилях blue-and-white з рослинним розписом та Batavia, які вже виділені за матеріалами пам'ятки [3, с. 141-144].

Скляний посуд з культурного шару – гутний, переважно з прозорого зеленого скла («бутилочного» відтінку) (рис. 1): денця з при-

донними частинами дзвоноподібних келихів (діаметр – 4,3-5 см), а також фрагменти банок, пляшок і флакона, пляшечки тощо.

Рис. 1. Фрагменти скляного посуду

Побутова кераміка представлена фрагментованими підсвічниками та люльками. Підсвічники якісно випалені, покриті поливою коричневих відтінків, з порожнистою ручкою і підставкою. Виявлені люльки відносяться до виробів «східного типу», мають інколи клеймо.

Одиничними екземплярами представлені дрібні фрагменти пічних кахель. До будівельної кераміки відноситься цегла (в т.ч. з клеймами середини XIX ст.) та водопровідні труби.

У частині відвалу ґрунту із заповненої гравієм ями походить фрагмент (близько половини) керамічної водопровідної труби (довжина – 27 см; діаметр – 14,5 см). В її торцеве розширення на вапняному розчині була вкладена інша труба, сліди вапняного розчину присутні й на бокових стінках ззовні. Очевидно, що згадана яма зруйнувала частину фундаменту східної стіни мечеті, а також пошкодила підземний водопровід, зафіксований у 2018 р.

До будівельних елементів відноситься також фрагмент тесаної колони із вапняку (діаметр – 7,3-7,7 см; висота – 6 см) та розбитої мармурової архітектурної деталі (15,5×12,5×11 см) з рельєфним орнаментом із слідами позолоти.

З будівельною справою пов'язані також знахідки фрагментованих П-подібних залізних скоб довжиною до 23 см, шириною 2-4 см і товщиною 0,4-1,2 см. Ними у заглиблених пазах скріплювалися між собою тесані кам'яні блоки, що зафіксовано, наприклад, в кладці мінарету. Для додаткової міцності краї скоб у камені заливалися свинцем. Скоріш за все такі скоби виготовлялися майстрами при будівництві безпосередньо на місці, підганялися в кожному конкретному випадку, на що вказують доволі різні метричні параметри виробів, а також знахідки прямокутних у перетині видовжених залізних брусків зі слідами обрубання на кінцях. Їх маса вкладається у межі вагової характеристики скоб, заготовками для яких вони, очевидно, й слугували.

До будівельної за функціональним призначенням категорії виробів відносяться також ковані залізні цвяхи різних розмірів з шляпкою чи Т-подібним розширенням. Виділяється група стандартизованих дрібних цвяхів довжиною 5,1-5,6 см з профілем 0,2×0,3 см і 8-подібною в плані шляпкою, які відомі на пам'ятках регіону ще з середньовіччя.

Низка знахідок презентує предмети побуту, озброєння та спорядження: підкови і підковки до чобіт, ножі, деталі підвісних замків, гудзика тощо, виготовлені з чорного металу чи зі сплаву на основі міді.

Підкова представлена одним екземпляром з широкою основою і зімкнутими кінцями (12,8×10,8 см). Підковки на каблуки взуття відносяться до трьох типів – від найбільш раннього із цільними стрижнями для кріплення до стандартизованих найбільш пізніх. Ріжучі знаряддя представлені двома екземплярами: лезовою частиною та складним ножем з декорованою рослинним орнаментом ручкою. До підвісних замків віднесено кулястий порожнистий корпус малих розмірів із деталями кріплення та дугасту скобу. Аналогія першому відома, зокрема, з Мангазеї у Сибірському Заполяр'ї [1, с. 272, рис. 156, 1].

До індивідуальних знахідок відносяться також фрагмент залізного дзвона з слідами заглибленого клейма (діаметр основи – 12 см), фрагмент бубонця, бронзовий цвях зі слідами позолоти на шляпці, бронзовий зрізано-конічний важок до терезів із клеймом всередині (діаметр – 1,4 / 1 см; висота – 0,4 см; вага – 2,0 г), три циліндричних вироби із бронзи, фрагмент залізного кресала тощо.

Значним асортиментом представлені гудзики, переважно з міді / бронзи, із випуклим або плоским щитком і петелькою на звороті, характерні для ХІХ – початку ХХ ст. Гудзик з дрібним рельєфним рослинним орнаментом пов'язаний з османськими старожитностями і датується ХVІІІ ст. Один екземпляр виготовлений зі свинцю й один (з чотирма наскрізними отворами для кріплення) виточений з перламутру. До елементів одяжі чи спорядження відносяться також залізні Ω-подібна петелька під гаплик та пряжка із прямокутною рамкою.

З боєприпасами пов'язані ядра невеликого калібру та осколки гранат / бомб. З ручною вогнепальною зброєю – свинцеві кулі різних калібрів (10-17 мм) та російські латунні капсулі.

З цією ж культурною верствою пов'язана нумізматична колекція, яка нараховує 10 одиниць – грошові номінали Речі Посполитої, Австрійської та Османської імперій, а також рахунковий жетон. До першої групи належать мідні / бронзові соліди (боратинки) Яна Казимира та гріш Станіслава Августа Понятовського. Друга група – три монети по три крейцери (одна – перфорована), карбовані за правління Леопольда І та Йосифа І. Трьома дрібними номіналами з білого металу представлені османські грошові одиниці. Одна знахідка являє собою рахунковий жетон (пфеніг), які первинно використовувалися для підрахунків на абаці, а згодом часто слугували підвісками. Виявлений жетон – теж із пробитим отвором і наслідує, ймовірно, вироби Ернста Людвіга Зігмунда Лауера, який працював у м. Нюрнберг з 1791 по 1797 рр. Він містить зображення сидячої постаті та вазонів на сітчастій основі з однієї сторони, а також богині Діани з луком, собакою і дерев з іншої. Фрагмент ще однієї нумізматичної знахідки з розмивів берега р. Дністер ідентифіковано як рахунковий жетон. Він теж перфорований і на одній

з площин містить сильно затерте зображення рельєфного обідка по периметру та трьох літер.

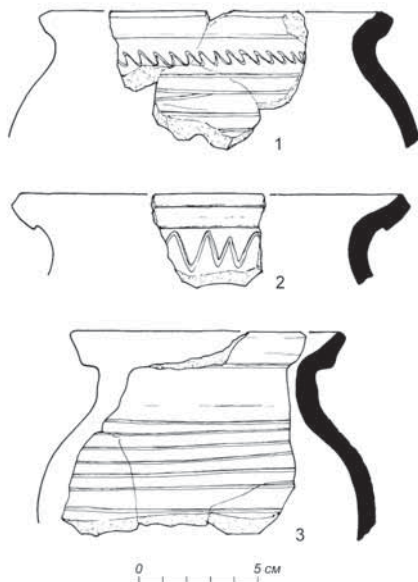
У попелистому шарі рухомого матеріалу не зафіксовано, ймовірно, саме з ним пов'язані сліди горіння й в межах окремих приміщень споруди.

Шар чорного суглинку знівельований у верхній частині, але порушений лише в межах кам'яних фундаментів, які його прорізають. Він містить дрібні поодинокі вкраплення вуглинок і обмазки, а також доволі насичений фрагментами середньовічної кераміки. Слідів стаціонарних об'єктів в масштабах проведених досліджень не зафіксовано. Фрагментований керамічний посуд слов'яно-руського часу поділяється на дві групи: кружальний і ліпний (рис. 2). За складом керамічного тіста кружальний посуд розподіляється на дві підгрупи: 1) із значною домішкою піску; 2) із домішкою зерен шамоту. Кількісно перша група значно переважає, але принципових відмінностей у морфології посуду цих підгруп не помічено: він представлений виключно фрагментами горщиків з розхиленими вінцями, чітко виділеною шийкою, опуклими плічками і конічно завуженою придонною частиною. Вінця у переважній більшості мають характерний манжет. Заглибленим орнаментом вкрита більша площа зовнішньої поверхні горщиків – від шийки або плічок й до придонної частини. Орнамент представлений одиничними або кількома паралельними прямими та хвилястими лініями, а також відтисками гребінки. Центральна частина донець ледь піднята, немов формуючи мілкий піддон.

Ліпний посуд представлений одиничними зразками: фрагментами вінця невеликого горщика із пальцевими вдавненнями, мисок (?), придонними частинами різних за розмірами посудин, а також неповним аморфним розвалом дрібних фрагментів двох жаровень з пальцевими вдавненнями. Останні насичені палеоботаничним матеріалом [2, с. 39-41].

Загалом виявлений комплекс посуду має характерні риси кераміки першого періоду (X-XI ст.) давньоруської культури на території Буковини за Б.О.Тимошуком [7, с. 14-23].

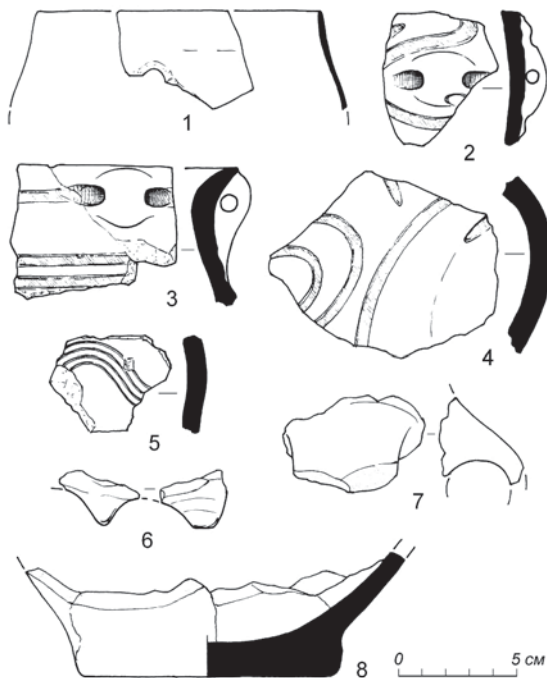
До керамічних виробів з цього ж шару відноситься біконічне пряслице (діаметр максимальний – 2,9 см; діаметр площадок –

Рис. 2. Кружальний посуд слов'яно-руського часу

1,6 та 1,8 см; діаметр каналу – 1 см; висота – 2,2 см) та фрагмент диску на зразок грубо виліпленого пряслиця. Слов'яно-руським часом датуються також дві кістяні проколки (довжини – 5,5 та 6,4 см) та перепалений пісковиковий камінь-точило.

На стику чорного суглинку і лесу в кількох місцях виявлено фрагменти керамічного посуду трипільської культури (рис.3). Кераміка мажеться, краї зломів обкатані. Присутня неорнаментована кераміка, орнаментована в заглибленій техніці чи поліхромним розписом. Перші дві групи містять в тістї домішку зерен шамоту. З поміж першої групи виділяються шоломоподібні покритишки, в т.ч. з петельчастою ручкою, а також посудини на піддоні на зразок фруктовниць. З кераміки виготовлена також конічна ніжка від посудини чи пластики. До старожитностей трипільської культури попередньо можна віднести також знахідки деяких перевідкладених кременів у більш пізніх нашаруваннях розкопу, зокрема заготовку на зразок нуклеуса (8,2×6,9×2,9 см) та ретушовану пластинку

Рис. 3. Фрагменти кераміки трипільської культури

з коричневого напівпрозорого кременю (4,2×2,3×0,4-0,7 см). Виявлений матеріал, як і знахідки попередніх років [4, с. 271-272], можна віднести до етапу В І трипільської культури.

При зачистці лесу виявлено крем'яні вироби з патинованою поверхнею пізньопалеолітичного часу. Також перевідкладений оброблений кремій траплявся в культурних нашаруваннях нового часу (визначення Л. В. Кулаковської та О. М. Кононенко).

Отже, під час вивчення руїн південної частини мечеті валіде-султан у Хотинській фортеці у 2019 р. було зафіксовано непорушені чи частково порушені культурні нашарування різних епох із характерним рухомим матеріалом. Очевидно, що на великій площі мису між Дністром і його правою притокою-струмком поширюються поселення пізнього палеоліту, трипільської та давньоруської культур.

Джерела та література:

1. Визгалов Г.П., Пархомович С.Г. Мангазея: новые археологические исследования (материалы 2001-2004 гг.). – Екатеринбург-Нефтеюганск: Магеллан, 2008. – 296 с.
2. Горбаненко С. Палеоетноботанічні дослідження середньовічної кераміки з Хотинської фортеці // Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доп. III міжнар. наук. семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження відомого науковця Бориса Тимошука (м. Чернівці, 13 грудня 2019 р.). – Чернівці: Технодрук, 2019. – С. 39-41.
3. Ільків М. Порцеляновий посуд у стилі Батавія з Хотинської фортеці (за матеріалами археологічних досліджень 2013-2017 рр.) / Микола Ільків // Археологія & Фортифікація України: Зб. матер. VII Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2017. – С. 141-144.
4. Ільків М.В., Пивоваров С.В., Михайлина Л.П., Мисько Ю.В. Роботи на території Хотинської фортеці у 2013 р. // Археологічні дослідження в Україні 2013. – К., 2014. – С. 271-272.
5. Мисько Ю. Хотинська мечеть за підсумками археологічних досліджень 2004-2006 рр. // Археологічні студії. – К.-Чернівці, 2008. – Вип. 3. – С. 241-251.
6. Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці: факти, легенди, гіпотези. – Хотин, 2011. – 128 с.
7. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.

Мордовін Максим

(м. Будапешт)

Прохненко Ігор

(м. Ужгород)

«АНГЛІЙСЬКА» ТЕКСТИЛЬНА ПЛОМБА З ХОТИНА

У статті презентовано результати дослідження текстильної пломби, яку було знайдено у 2020 році на березі р. Дністра неподалік укріплень Хотинської фортеці.

Ключові слова: текстильна пломба, Хотинська фортеця.

У результаті впровадження до процесу археологічних досліджень новітніх технологій та інструментарію, за останні десятиріччя в Україні була суттєво вдосконалена методика польових робіт. Підвищення ефективності призвело до помітного зростання кількості виявлених дрібних металевих виробів. Однією з масових

категорій знахідок, раніше відомих лише за одиничними екземплярами і відповідно позбавлених належної уваги в українській історіографії, стали пов'язані з виробництвом і експортом тканин свинцеві товарні пломби.

Крім екземплярів, виявлених під час стаціонарних археологічних досліджень, до музейних колекцій в результаті покращення комунікації в мережі інтернет почала поступати значна кількість випадкових знахідок від місцевих жителів різних регіонів країни. Одна з таких пломб була передана на постійне зберігання до наукових фондів НДІ кар-

Рис. 1. Пломба «англійського» типу з Хотина

патознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» красназавцями Поділля 30 березня 2020 року. Виявлена знахідка на березі р. Дністер, неподалік від хотинського укріплення (рис. 1). Цей екземпляр – один з найкраще збережених «англійських» артефактів як на території України, так і в сусідніх країнах (Польща, Румунія та Угорщина). З обох боків пломби чітко простежуються навіть самі дрібні деталі: Аверс: в обрамленні знаходиться девіз англійського Ордену Підв'язки, заснованого Едуардом III в 1348 році, і який в подальшому став девізом Англії: HONI SOEIT CV MAL V PENSE, в центрі – заокруглений знизу геральдичний щит, на ньому герб Королівства Англії; з обох боків щитотримачі у вигляді стилізованих леопардів, над щитом закрита королівська корона з вінцем з перлів; Реверс: в обрамленні надпис GVILELLMVS ALMANDETE, в центрі – геральдична роза династії Тюдорів. Зверху диска пломби з'єднані вузькою пластинкою, прикрашеною мушлями Св. Якова, на обох кінцях з літерами H. Вага екземпляру – 14,64 г; діаметр – 3,1 см. Зразу ж необхідно підкреслити, що незважаючи на якість промальовку зображення, стилізованість щитотримачів та леопардів на гербі, а також помилки в написі девізу Англії (правильно: HONI SOIT QVI MAL Y PENSE, найбільш точний переклад: «Нехай ганьбиться той, хто думає про це погано»), а також зворотна позиція деяких літер в обох надписах насторожує у визначенні походження цієї знахідки.

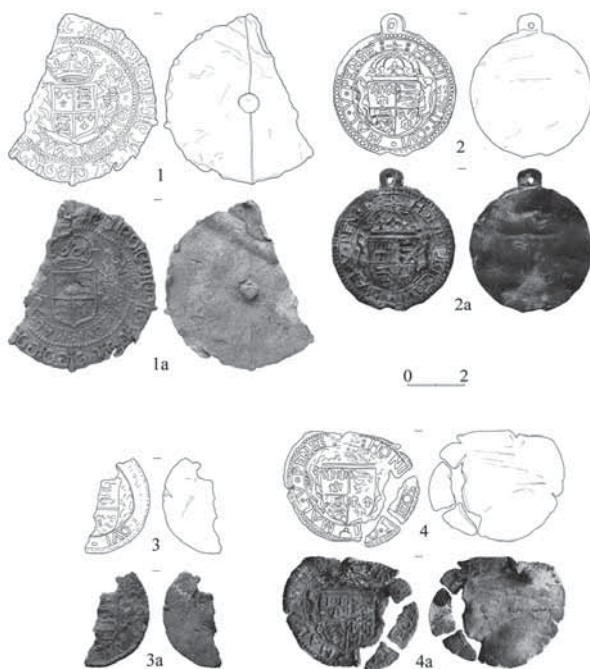
Якість рисунку можна порівняти з автентичною англійською пломбою з угорського міста Папа (рис. 2, 1). Схожі пломби не рідкість у східній частині середньої Європи. Більше сотні знахідок

Рис. 2. Текстильні пломби з Угорщини та Словаччини

такого типу вже відомі з території Угорщини та декілька десятків з Польщі. На заході України загалом відомі вже як мінімум 28 подібних пломб, але безпосередніх аналогій, тобто виготовлених тією ж матрицею, поки ще не виявлено (рис. 3-4).

Але при цьому, точні аналогії були знайдені на території середньовічного Королівства Угорщини (включаючи окуповані Османською Імперією землі), з прикордонних фортець XVI – XVII ст.: Дюла, Егер, Буяк (Угорщина) і Ершекуйвар (сучасне Нове Замки, Словаччина). Всі ці знахідки добре датуються останньою третиною XVI ст., точніше 1569 – 1596 роками. Згідно з останніми дослідженнями, дані пломби могли бути виготовлені на території сучасної Угорщини, захопленої у другій половині XVI ст. Османською імперією [3, old. 319-340].

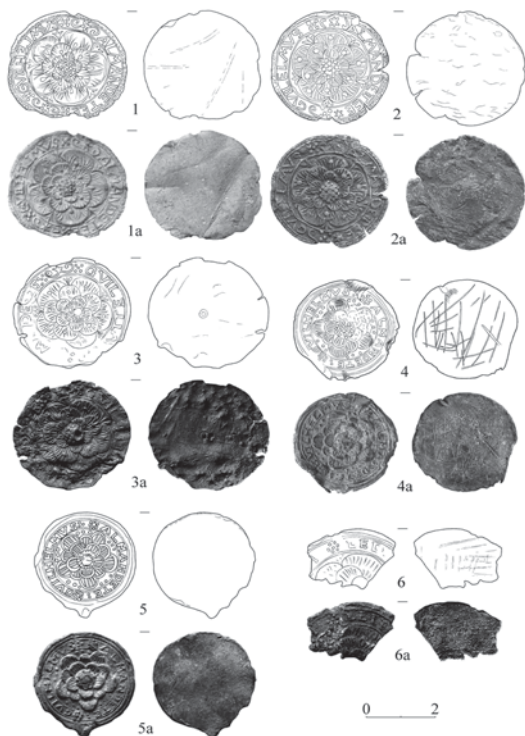
Рис. 3. Текстильні пломби з території України

Не виключено, що до Хотина ця плomba потрапила через територію Речі Посполитої, королем якої в 1575 – 1586 роках був Стефан Баторі, Принц Трансильванії. Трансильванія мала безпосередній кордон з регіоном, де, скоріше за все, англійське сукно підроблялось аж до 1596 року. Таким товаром на території Угорського Королівства розраховувались з найманцями в фортецях [2, old. 276]. Можливо те саме практикувалося і в Речі Посполитій, звідки продукція перепродавалася або перевозилася до хотинської фортеці. У будь-якому випадку, аналогії хотинської знахідки вказують скоріше на угорські, ніж на англійські зв'язки.

В одній з наших попередніх публікацій про знахідки плomb на території України ми вже займалися різновидами англійських плomb, в тому числі і так званим типом Вільяма Німця, тобто з надписом GVILELMVS ALMANDETE, серії доволі розповсюдженого типу так званих псевдоанглійських плomb [1, с. 83-89]. За всіма ознаками такі плombи виглядають як автентичні англійські вироби. Але серед кількох тисяч знахідок плomb на території Великобританії, в достовірному археологічному контексті цей тип виявленим ще не був. В Англії відомі всього два схожих екземпляри. Обидва походять з приватної колекції, тобто нема жодних даних про те, де вони були виявлені. Сам надпис – лише французька версія чоловічого імені, яка перекладається приблизно як «Вільям Німець». На жаль, в джерелах поки що не вдалося знайти і точно визначити його особу. Скоріше за все він був заможним фламандським, франкомовним купцем, який перепродавав високоякісне англійське сукно.

За останні кілька десятиріч, не рахуючи дві англійські, в загальному було знайдено більше сотні плomb з розою Тюдорів і з надписом GVILHELMVS ALMANDETTE. Зразу ж необхідно підкреслити, що незважаючи на подібність, всі вони зовсім не ідентичні. Різниця помітна як в зображенні рози, так і в деталях самого тексту. В останньому може змінюватися розмір і шрифт літер, а також і саме написання. Великий позитив для нас, що серед плomb цього типу відомі два чітко датовані різновиди, з датами 1570 і 1583.

Детальне дослідження наявних екземплярів цього типу дозволило виділити чотири основні варіанти. Два з них – датовані, як вже згадували, 1570 і 1583 роками. Другий варіант розповсюджений

Рис. 4. Текстильні пломби з території України

в основному в Північній і Північно-Західній Європі, і в загальних рисах схожий на пломбу з датою 1570. Такі знахідки відомі, наприклад, з Голландії (Амстердам і Медделбург), з Данії (Міттьюлланд) і Швеції (Лунд), а також з Германії, Польщі та України. Ще один різновид пломби «Вільяма Німця» відомий практично виключно на території Карпатського басейну, в основному з сучасної Угорщини. Цей варіант також схожий на датовану 1570 роком пломбу, але в порівнянні з попередніми, його якість і прорисовка деталей суттєво їм поступаються. Звичайно, пломби кожного з цих чотирьох підвидів між собою також не ідентичні. Наприклад останні, з Карпатського басейну, представляють собою цілу серію від більш-менш якісного виробу до майже нерозбірливої імітації.

Варто відзначити, що в перших двох випадках дати – не рік виготовлення пломб або сукна, на які ці пломби вішалися, а всього лише час прийому чергової регуляції стосовно якості і розмірів продукції, яка йшла на експорт. Тому, в нашому випадку ми можемо приймати їх лише як датування *post quem*. В той самий час, недатовані пломби, таким чином, в ідеальному випадку, були виготовлені ще до першої регуляції, тобто до 1570 року, а всі датовані 1570 роком пломби використовувались між 1570 і 1583 роками. «В ідеальному випадку» – написано не випадково, так само як і використовуємо слово «імітація». Вже з перших знахідок в 1960-х роках доволі чітко простежувалась група безперечних підробок, виявлених як в західноєвропейських країнах, так і в Карпатському басейні. За останні роки вдалося визначити один з центрів виготовлення сукна біля південно-східного кордону сучасної Угорщини, з центрами в містах Дюла і Бейкейш, під координацією Соколлу Мустафа-паші, бейлрейбея османської Угорщини. Виготовлене там сукно опечатували місцевими імітаціями англійських пломб, схожими на недатовані, з надписом *GVILHELMVS ALMANDETE*, і розповсюджувалось воно, в тому числі і через габсбурзьких чиновників як платня солдатам і найманцям прикордонних фортець Угорського Королівства. Військові це сукно в переважній більшості випадків перепродавали місцевим торговцям, які потім вивозили його іноді навіть за межі Угорщини.

На сьогоднішній день перед нами виникають два можливих варіанти для визначення місця виготовлення цих пломб. Перша, що вони є справжніми пломбами, які потрапили на місце їх знахідки на англійському сукні, яке доробили вже на території континентальної Європи, скоріше за все, виходячи з французького імені, у Фландрії. У цьому випадку їх можна датувати від часу появи герба (1558 рік) аж до нової регуляції текстильної продукції 1570 року. А друга можливість, що знайдені біля цих міст пломби є першою, ще більш-менш якісною серією підробок англійських пломб з османської Угорщини. Згідно з письмовими джерелами та археологічними даними, текстильне виробництво в районі міст Дюли та Бейкейша було організоване невдовзі після захоплення османською армією прикордонної угорської фортеці Дюла, тобто

після 1566 року. Датування таких пломб ще більш проблематичне, тому що невідомо, наскільки довго використовувалася одна матриця для їх виготовлення. За великою кількістю менш якісних різновидів можемо припустити, що це не могло продовжуватися довше одного десятиріччя. Тому датування пломби, якщо вважати її якісною підробкою, можна звузити до періоду 1566 – 1576/1580 рр. З двох припущень на сьогоднішній день друге виглядає більш ймовірним, тому що з усіх відомих пломб з надписом «Вільям Німець» більшість було знайдено в Карпатському басейні, і ця цифра з дня у день збільшується.

Історичні зв'язки з Трансільванією наприкінці XVI ст. легко пояснюють появу нашого екземпляра саме в цьому місці. Доволі ймовірно, що тканина, продана десь в Орадейській або Сатмарській фортецях, була вивезена до Хотина.

Джерела та література:

1. Мордовін М., Прохненко І. «Англійські» товарні текстильні пломби з Верхнього Попруття та Середнього Подністров'я // III міжнародний науковий семінар «Археологія Буковини: здобутки та перспективи», присвячений 100-літтю від дня народження відомого науковця Бориса Тимощука. Тези доповідей. м. Чернівці, 13 грудня 2019 року. – Чернівці, 2019. – С. 83-89.

2. Mordovin M. A 15–17. századi textilterekedelem régészeti emlékei Pápan (The Archaeological Traces of the 15–17th-Centuries Cloth-trade in Pápa) // Fialat Középkoros Régészek IV. Konferenciájának Tanulmánykötete / Szerk. Varga Máté. – Kaposvár, 2013. – Old. 267-282.

3. Mordovin M. Az angol címeres plombák rejtélye // Régészeti nyomozások Magyarországon 2 / Ilon Gábor (szerk.). – Budapest, 2019. – Old. 319-340.

Тетяна Немічева

(м. Хотин)

КЕРАМІКА XVIII СТОЛІТТЯ: ПОЛИВ'ЯНА, ПОРЦЕЛЯНА ТА НАПІВФАЯНСИ

У статті подано результати дослідження керамічного комплексу XVIII століття, який сформувався під час археологічних розкопок на території Хотинської фортеці. Запропоновано класифікацію керамічного комплексу та визначено хронологічні особливості.

Ключові слова: порцеляна, напівфаянси, полива, Батавія, Імарі, Османська імперія, Хотинська фортеця, Мейсен, Кютах'я.

Актуальність даної теми, зумовлена тим, що за останні десятиліття, завдяки масштабним археологічним польовим дослідженням на території Хотинської фортеці, зібрано величезний масив артефактів, які потребують подальшої систематизації, опису та інтерпритації.

Найбільш чисельною групою артефактів є керамічний комплекс, який має широкий хронологічний та етнокультурний діапазон, різноманітне функціональне призначення. Основну частину керамічного комплексу складає побутова кераміка – представлена, власне, фрагментами різного посуду. Хронологія комплексу вкрай широка від III тис. до н.е. і аж до XIX ст., серед іншого тут представлено: фрагменти ліпного, мальованого посуду трипільської культури (III тис. до н.е.); кружальний посуд слов'янського періоду (VII-XII ст.); полив'яну, середньовічну кераміку місцевого виробництва (XIV-XVIII ст.), доволі значну кількість китайського, малоазійського та європейського імпорту (XVI-XIX ст.).

Коротко характеризуючи історіографію питання, відзначимо, що на даний момент наявна невелика кількість досліджень власне керамічного комплексу Хотинської фортеці. Зазвичай публікація знахідок кераміки відбувається в рамках оприлюднення результатів розкопок чергового польового сезону [3,4]. Доволі ґрунтовною публікацією, щодо знахідок османської кераміки, є розділ у книзі «Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, міфи, легенди» [1]. Також в рамках зазначеної тематики опубліковане дослідження

Льківка М.В. «Порцеляновий посуд у стилі Батавія з Хотинської фортеці (за матеріалами археологічних досліджень 2013-2017 рр.)», у якому подано аналіз знахідок китайської порцеляни з території Хотинської фортеці [2]. Отже, як бачимо обрана тематика є мало-дослідженою, але перспективною з огляду на всебічне дослідження історії Хотинської фортеці.

На даний час головним завданням стало ґрунтовне вивчення та систематизація колекції керамічного комплексу XVIII ст. з музейного фонду заповідника, виявлення зовнішніх впливів, закономірностей, особливостей розвитку цієї категорії археологічних матеріалів.

Керамічний комплекс XVIII ст. включає в себе: фрагменти посуду, люльки для паління, кахлі та цеглу. Розглядаючи власне фрагменти керамічного посуду варто виділити три групи:

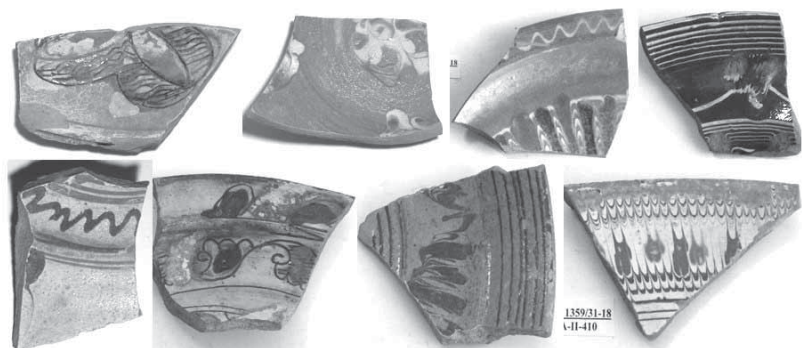
- кераміка місцевого виробництва;
- імпорт порцеляни китайського і західноєвропейського походження;
- малоазійські напівфаянси.

Характеристику керамічного комплексу Хотинської фортеці XVIII ст. розпочнемо з колекції глиняного посуду місцевого виробництва. Вона представлена великою кількістю фрагментів як з поливою, так і без поливи. Щодо видів призначення, то вони є загальноприйнятими для розподілу кераміки: тарний, кухонний та столовий посуд. Типологічно виділяється безполив'яна, монохромна полив'яна та декорована полив'яна кераміка.

Перший тип: безполив'яна кераміка. Характерною рисою цієї групи кераміки є наявність світло-жовтої патини для оформлення заглаженої поверхні посуду. Частина фрагментів декорована одним чи двома горизонтальними поясами багаторядних хвилястих ліній.

Другий тип: монохромний полив'яний посуд – це керамічні вироби зі свинцевою поливою, колір черепків світло-коричневий, гарно обпалений. Залежно від характеру домішок, доданих до поливи під час обпалу, колір глазурованого покриття має різні відтінки.

Третій тип: декорована полив'яна кераміка – це найбільша група знахідок. Посуд представлений переважно відкритими формами – це миски, чаші на кільцевому піддоні, тарілки та блюда різних розмірів (рис.1).

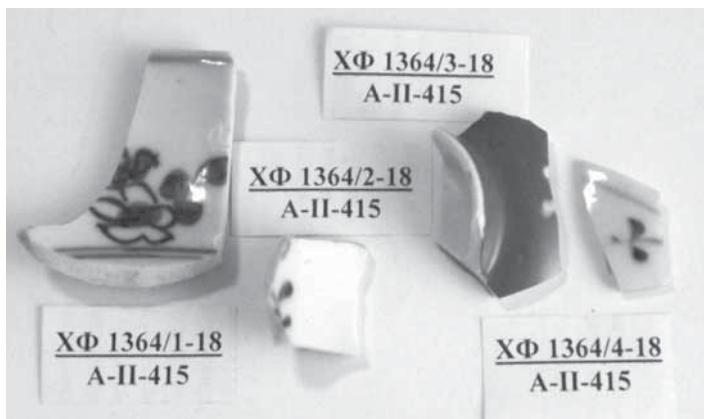

Рис.1. Фрагменти полив'яного орнаментованого посуду XVI – XIX ст. місцевого виробництва з фондів ДІАЗ «Хотинська фортеця»

Важливим щодо даної групи кераміки є хронологія. Адже місцева кераміка датується XVI–XIX ст., а отже вона існувала до входження Хотина у склад Османської імперії, не втратила своєї актуальності в турецький період, а також використовувалася після передачі Хотинської фортеці гарнізону Російської імперії. При цьому протягом всього хронологічного періоду відбувається розвиток форм місцевої кераміки, вдосконалюється техніка виготовлення та орнаментация виробів.

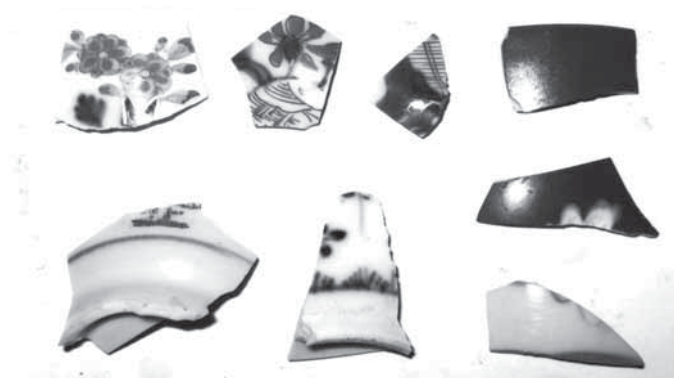
Менш чисельною, але не менш інформативною є наступна група кераміки – порцеляна. Це яскрава складова матеріальної культури Нового часу, винайдена у Китаї в VI – VII столітті, вона поступово стала предметом розкоші, престижу, маркером статусу на Близькому Сході та в Європі. Традиція використання і секрети виготовлення порцеляни проникли в Корею та Японію, а впродовж XVIII століття її виробництво розпочалося в країнах Європи [2,11].

Фрагменти порцелянового посуду, які було знайдено на території Хотинської фортеці попередньо можна ідентифікувати як далекосхідну кераміку в стилях Батавія та Імарі, у техніці «пудрового кобальту», у найбільш традиційній синьо-білій палітрі [2] (рис.2,3).

**Рис.2. Фрагменти порцеляни
з фондів ДІАЗ «Хотинська фортеця»**

Цей порцеляновий посуд, переважно чаші та блюдця, покритий ззовні коричневою поливою різних відтінків, а з середини прикрашений рослинними або геометричними орнаментами синього кольору. Він виготовлявся у Китаї в м. Цзіндечжень – знаменитому гончарному центрі провінції Цзянсі – з кінця XVII ст. до XVIII ст., за правління імператорів маньчжурської династії Цін-Кансі (1661-1722) та Юнчжена (1772-1735) [2].

**Рис.3. Фрагменти порцеляни
з фондів ДІАЗ «Хотинська фортеця»**

Китайська порцеляна стилю Батавія була розрахована переважно для експорту на європейський ринок, де вона користувалася великим попитом протягом 1670-1730 рр. Особливо популярною ця порцеляна була в Голландії, її навіть зображали на художніх полотнах. Саме Голанська Ост-Індська компанія налагодила масовий імпорт порцеляни в Європу, заснувавши портове укріплене місто Батавія (сучасна Джакарта) на о. Ява для контролю над транзитною торгівлею з країнами Далекого Сходу. За назвою цього торгового пункту й отримав найменування стиль порцеляни [2].

Контекст знахідок, а також існування їх малоазійського наслідування дозволяють обмежити хронологічні межі цієї групи порцеляни османським періодом історії фортеці. Відповідно появу китайської порцеляни в стилі Батавія варто пов'язувати з присутністю турецького гарнізону і адміністрації у Хотинській фортеці [15,16].

Значно меншою за кількістю знахідок є група фаянсу та порцеляни з європейських центрів Мейсена, Фолькштедт-Рудольштадта та Німфенбурга. Характерною відмінністю цієї порцеляни є її розпис [14].

Що стосується початку виробництва варто зазначити, що в XV столітті почались спроби отримання своєї, європейської, порцеляни. Декілька століть європейські майстри намагалися розгадати секрет китайської порцеляни. Відомо, що в 1470 році серпанковий керамічний посуд був виготовлений венеційським майстром. А наприкінці XVI століття у Флоренції при дворі Медичі вдалось отримати «м'яку порцеляну», яку назвали «Медичі-порцеляною». Вироби з неї були прозорими, але мали жовтуватий відтінок. Як наслідування порцеляни активно розвивається виготовлення фаянсу [2].

Проте, лише у XVIII ст. відбувся справжній переворот у історії західноєвропейського порцелянового виробництва. Так в 1708 році саксонським експериментаторам Чірінгаузу і Беттгеру вдалось отримати першу у Європі тверду білу порцеляну при дворі саксонського імператора Августа, а перша мануфактура була заснована в Майсені у 1710 році (Німеччина). Декілька фрагментів майсенської порцеляни ідентифікуються і серед колекції кераміки Хотинської фортеці (рис.4) [16].

Рис. 4. Фрагменти європейського фаянсу та порцеляни XVIII – XIX ст. з фондів ДІАЗ «Хотинська фортеця»

Окремого розгляду у висвітленні теми дослідження потребує малоазійська кераміка, як окрема група керамічного комплексу XVIII століття. Османська художня кераміка – облицювальна та побутова – набула розвитку ще в XV ст. в містах Малої Азії. Як відомо, Кютах'я, Аванос і Ізнік – стали найбільшими центрами гончарного виробництва. З середини XV століття найвідомішим центром виробництва кераміки в Османській імперії було місто Ізнік. Саме тут виготовляли біло-блакитні тарілки та вазы – аналоги китайської порцеляни [7,8].

У зв'язку з тим, що османські гончарі не знали технології виготовлення порцеляни, їм доводилось шукати альтернативні шляхи аби отримати білий фон посуду. Зокрема, було винайдено ангоб: глину змішували з подрібненим склом або кварцовим порошком. Такий ангоб наносився на злегка обпалений посуд, а потім розмальовувався кобальтовою синьою фарбою. Після нанесення ангобу і малюнку посуд покривався півпрозорою поливою на основі окису свинцю і ще раз обпалювався [6].

Ізнік протягом декількох століть являвся головним центром гончарного виробництва і дав поштовх для розвитку багатьох інших гончарних осередків, зокрема Кютах'ї.

Дослідники виділяє три типологічні види турецької кераміки, пов'язані з її хронологічним розвитком [9]:

- ✓ «Авраам із Кютах'ї» – кераміка розписана в синьо-білих кольорах;

- ✓ «Дамаск» – тут розширюється кольорове виконання – додаються оливково-зелений, рожевий, пурпуровий, коричневий і сірий кольори;
- ✓ «Родос» – використовується чорний контур зображень, у той же час вводяться яскраві мідно-зелений, ультрамариново-блакитний і томатно-червоний кольори.

У XVIII ст. виготовлення кераміки в Ізніку практично припиняється. Центр виробництва переходить до Кютах'є – невеликого міста на південний схід від Стамбула. Кютахійська кераміка відрізняється розмаїттям форм та типів, технікою виробництва та колірною гамою. Своєрідну орнаментацию цієї кераміки складають рослинні мотиви, що часто поєднуються з геометризованими узорами: зигзагоподібними чи ламаними лініями, колами. Серед кольорів переважали зелений, синій, червоний, жовтий та ліловий [6].

Під час створення керамічних виробів глину готували залежно від предмета, який планували виготовити. Її змішували з водою в спеціальних мішалках, намагаючись досягти однорідності розчину, який за потреби робили густішим або рідшим. Форму виробові надавали вручну або на гончарному крузі, пресуванням або відливанням. Вироби, що обпалювалися, називали «печивом». Після випалу кераміка покривалася ангобом. Далі за допомогою заздалегідь виготовлених трафаретів наносились ескізи візерунків. Ці візерунки з'єднували в композиції і розфарбовували. Для посилення чіткості малюнку його обводили чорним, рідше – темно-зеленим чи синім контуром. Для того щоб глазур добре трималася, посудина мала бути особливо чистою. З цією метою «печиво» тримали деякий час під водою. Для закріплення фарб та зміцнення виробу, після нанесення малюнку він покривався свинцевою безбарвною глазур'ю і повторно обпалювався [9].

Орнаменти малоазійського посуду гармонійно поєднували традиційні ісламські мотиви та наслідування елементів розпису китайської порцеляни. В середині XVI ст. остаточно складаються специфічні риси декоративного оздоблення турецької кераміки. Його основу складає багата рослинна орнаментика, характерна для всього турецького мистецтва. Це пояснюється впливом мусульманської релігії. З XVII століття відбувається поступова зміна

орнаментики, майстри все частіше відходять від геометричного малюнку. Натомість широкого розповсюдження набувають пишні квіткові мотиви. В цей час до кольорової гами додаються нові фарби – червона, зелена, жовта. Для орнаментів характерними є рослинні мотиви, виконані в декоративній, довільній манері розпису. Головне місце в декорі турецьких виробів займають різноманітні дерева, кущі, стебла, листя, квіти, плоди. Улюбленими елементами розпису стають квіти – тюльпани, гвоздики, рози, гіацинти, квіти персику, груші, іноді – іриси. Улюблений мотив – тюльпан, що вважався священною квіткою [9] (рис.5).

***Рис. 5. Фрагменти орнаментованої піали XVIII ст.
з фондів ДІАЗ «Хотинська фортеця»***

Поряд з орнаментикою важливу роль в декорі турецької кераміки відігравали елементи епіграфіки. Написи включались в складні композиції. Вони мали виключно релігійний характер (фрагменти з Корану, ім'я Мухаммада, чотирьох перших халіфів і т.д.).

Окрім орнаментальних сюжетів на малоазійській кераміці XVIII ст. часто зустрічаються клейма. Дослідники вважають їх появу європейським наслідуванням. Адже на початкових стадіях керамічного виробництва – зразках XVI-XVII століття вони майже не відомі [8].

Клейма представляють собою невеличкі позначення різної форми, зазвичай нанесені тонкими чорними рідше синіми лініями або ж крапками чи лініями. Найбільш широкоживаним клеймом кютахського посуду була зірка нанесена декількома тонкими чорними лініями (рис.6).

*Рис. 6. Зразки клейм на піалах
з фондів ДІАЗ «Хотинська фортеця»*

Ще однією групою клейм що також доволі часто зустрічаються на посуді є написи епіграми, які або вказують на місто виготовлення або називають ім'я майстра. Тема використання клей потребує більш ґрунтового дослідження у подальшій роботі.

Отже, на основі дослідження широкого кола літератури, джерел та археологічних матеріалів можна з впевненістю стверджувати, що поява малоазійських напівфаянсів на території Хотинської фортеці у великій кількості є прямим османським впливом.

Загалом, описана категорія археологічних знахідок дозволяє зробити висновок, що кераміка з колекції ДІАЗ «Хотинська фортеця» за формами і технікою виробництва характерна для матеріальної культури Нового часу і знаходить аналогії на інших синхронних пам'ятках.

Важливо зазначити, що всі групи кераміки описані під час дослідження існували паралельно у період приналежності Хотинської фортеці до Османської імперії. При цьому місцева кераміка, яка датується більш ширшим діапазоном XVI – XIX ст.,

використовувалась постійно. Імпорт європейського фаянсу тривав у XVIII – XIX ст. На відміну від перших двох категорій поява турецьких напівфаянсів і імпорту китайської порцеляни пов'язана саме з турецьким періодом історії фортеці.

Практичним значенням отриманих результатів являється їх подальше використання під час підготовки виставок та у екскурсійній роботі заповідника.

Джерела та література:

1. Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези. – Хотин, 2011. – 128 с.

2. Ільків М.В. Порцеляновий посуд у стилі Батавія з Хотинської фортеці (за матеріалами археологічних досліджень 2013-2017 рр.) // «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2017. – С. 141-144.

3. Мисько Ю.В. Археологічні дослідження на території Хотинської фортеці в 2006-2007 рр. /Ю.В.Мисько // Питання стародавньої і середньовічної археології, етнології й етнології. – Чернівці: Прут, 2008. – Т.1 (25). – С. 18-29.

4. Пивоваров С. Археологічні дослідження на Хотинщині в 2000 – 2003 рр. // Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини Хотинщини. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернівці: Прут, 2003. – С. 33-34.

5. Біляєва С. О., Фіалко О. Є. Ізнікська кераміка з розкопок Портового двору Аккерманської фортеці. В: Телегін Д. Я. (отв. ред.). Нові дослідження козацької доби в Україні. Часи козацькі 17, 2008. С. 364—370.

6. Гарбузова В. С. Из истории производства малоазийских фаянсов в XIII—XIX вв. В: Ученые записки ЛГУ 1958. с. – 256.

7. Гусач И. Р. Изникские полуфаянсы из турецкой крепости Азов. Археологические записки 4. – 2005., С. 137—144.

8. Кверфельдт Э. К. Керамика Ближнего Востока. Руководство к распознаванию и определению керамических изделий. Ленинград: ГЭ, 1947.

9. Миллер Ю. А. Художественная керамика Турции. Ленинград: Аврора, 1972.

10. Чміль Л. Турецька кераміка XVI—XVIII ст. з території Михайлівського Золотоверхого монастиря. В: Телегін Д. Я. (отв. ред.). Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Часи Козацькі 14, 2005. С.60—64.

11. Арапова, Татьяна. Китайский фарфор в собрании Эрмитажа. Конец XIV – первая треть XVIII века. Ленинград: Аврора, 1977.

12. Пивоваров С.В., Ільків М.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2014 р. // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця».

13. Ільків М.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2015 р. // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця».

14. Ільків М.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2016 р. // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця».

15. Ільків М.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2017 р. // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця».

16. Ільків М.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2018 р. // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця».

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ
ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»

**ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ У ЛІТОПИСАХ
до 350-річчя від дня народження Самійла Величка**

Матеріали XVII науково-практичної конференції

Підписано до друку ???.2020.

Формат 60 x 84 ¹/₁₆.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 6,27. Тираж ??? примірників.

Зам. № 1877.

ФОП Буйницький О. А.
32300, Хмельницька обл.,
м. Кам'янець-Подільський, вул. Північна 81 Г.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
від 28.06.2006 р. серія ДК №2477